

KOVÁCS BENCE ZSOLT¹

„A közérdek túlzott istápolása” jogtalansággá fajul – Az egyházi oktatási intézmények államosításának összehasonlító elemzése Csehszlovákiában, Magyarországon és Romániában a szovjet típusú diktatúrák berendezkedése után

“The Excessive Patronage of Public Interest” Degenerates into Injustice – A Comparative Analysis of the Nationalization of Church-Run Educational Institutions in Czechoslovakia, Hungary, and Romania after the Establishment of Soviet-Type Dictatorships

Abstract: Between the two world wars, churches played a central role in maintaining most educational institutions in the region of Czechoslovakia, formerly part of Transleithania (the Kingdom of Hungary), throughout the entire territory of Hungary, and among ethnic minorities in Greater Romania. This situation changed fundamentally following the establishment of Soviet-type dictatorships, which led to the nationalization of church-run schools and kindergartens. This study explores the legal dimensions of this educational transformation across the three countries, focusing on the legislative frameworks that enabled nationalization. To this end, the concept of nationalization is defined in both its contemporary and historical meaning, the Marxist perspective on church-operated education is analysed, and the earlier Soviet policies that served as a blueprint for these changes are also reviewed.

Keywords: nationalization, expropriation, Soviet-type dictatorship, communist ideology, church-run educational institutions

Összefoglaló: A két világháború között az oktatási intézmények legnagyobb részének fenntartását Csehszlovákia korábban Transzljajtániához (Magyar Királysághoz) tartozó részén, Magyarország teljes területén, valamint Nagy-Románia kisebbségi etnikumait illetően az egyházak biztosították. E helyzet az egyházi iskola- és óvodarendszer szovjet típusú diktatúrák berendezkedését követő államosításával gyökeresen megváltozott. Összehasonlítva az államosítás jogszabályi megoldásait, jelen tanulmány tisztán jogi szempontból kívánja megvizsgálni ezen oktatási rendszerben beálló paradigmaváltást. Az értekezés meghatározza, többek között, az államosítás fogalmát, mind

1 ORCID: 0009-0007-7785-3879

korabeli, mind mai értelmében, górcső alá veszi a marxista elmélet szemléletét az egyházi oktatásról, valamint elemzi az államosítás mintájául szolgáló, Szovjetunióban lefektetett gyakorlatot is.

Kulcsszavak: államosítás, kisajátítás, szovjet típusú diktatúra, kommunista ideológia, egyházi oktatási intézmények.

1. Bevezető

A századforduló körül a magyar jogásztársadalmat nagymértékben megosztó és lázban tartó magyar magánjogi kodifikáció kérdése Raffay Ferencet (1870–1907) is galvanizálta. Még a törvénykönyvtervezet első változatának 1900-ban történő megjelenése előtt² bizonyos kérdéskörök korabeli tételes jogtól eltérő szabályozását a kodifikációs bizottság figyelmébe ajánlta. Ennek okán íródott meg 1899-ben a még győri királyi törvényszéki albirói minőségében megjelentetett cikke is, amelyben éles kritikával illette a kisajátításról szóló 1881. évi XLI. törvénycikket. A jogszabály megváltoztatásának szükségességét Raffay azzal indokolta, hogy az *„nem nyújt kellő védelmet a tulajdonos érdekeire nézve, míg tagadhatatlanul sok előnyben részesíti a kisajátítót. Igaz ugyan, hogy csak közcélokra közérdekből van helye kisajátításnak, de a közérdek istápolása nem mehet annyira, mert jogtalansággá és szabadosággá fajul, hogy miatta az egyesek joga szenvedjen érzékeny csorbát.”*³

E kritika mentén fordult szembe a jogszabály által szentesített azon – a jogalkotó által feltételezhetően kivételként kigondolt – lehetőséggel, amely a kártalanítás csupán kisajátítás utáni (*ergo* nem előzetes) formáját is megengedte. A törvény értelmében az állam, a kisajátítási tervek jogerőre emelkedése után, de még a kártalanítási eljárás megkezdése előtt – a közlekedési miniszter által a munkálatok sürgősségének indoklása mellett – birtokba vehette a kisajátítandó területet, és a tulajdonos beleegyezése nélkül megkezdhette rajta az építkezést. E gyakorlatot megalapozó lehetőség következtében a kisajátítási esetek 95%-ában hamarabb történt meg a kisajátító birtokba lépése, mint ahogy a kártalanítás kifizetésre került. A kivételesen fontos és sürgős esetekre előírt jogszabályi megoldás tehát – az előzetes kártalanítási eljáráshoz viszonyított relatív gyorsasága révén – főszabállyá vált. A kártalanítás összege fölötti jogvita esetén ennek kiegyenlítése akár 4-5 évig is elhúzódott.⁴

Körülbelül 50 évvel a fent említett cikk megjelenése után, pontosan a közösség érdekének a különböző magánérdekek fölötti súlykolásával történt meg az államosításnak nevezett széles körű vagyonek Kobzás folyamata Kelet-Közép-Európa szovjet

2 Részletekért a magyar magánjogi törvényjavaslatok történetéről: VERESS Emőd: *Fejezetek a magyar magánjogi kodifikáció történetéből: európai kitekintéssel*, Forum Iuris, Kolozsvár, 2022, 96–138; VERESS Emőd: *Az 1928. évi Magánjogi törvényjavaslatról = Az 1928. évi Magánjogi törvényjavaslat*, Forum Iuris, Kolozsvár, 2019, 23–32.

3 RAFFAY Ferenc: *A tulajdonos érdekeinek megvédése a kisajátításnál*, A Jog, 1899/34, 247–248, 248.

4 Uo.

érdekszférába került országaiban. Ezen, a társadalmi és gazdasági rend teljes átalakítását célul kitűző folyamat az egyházak által fenntartott oktatási intézményeket sem kerülte el. 1948 folyamán Csehszlovákiában, Magyarországon és Romániában az egyházi iskolákat, valamint az ezek fenntartásához használt célvagyonelemeket egyaránt állami tulajdonba vették.

Így járt a Szarvasi Evangélikus Főgimnázium is, Raffay Ferenc középiskolai tanulmányainak helyszíne, és az az eperjesi evangélikus kollégium is, amelybe 1901-ben nevezték ki őt rendes tanárnak. Előbbi iskola a magyar államosítási törvény mentén, míg utóbbi intézmény az egyik csehszlovák jogszabály alapján került államosításra. A kolozsvári egyetem – Raffay 1901-ben elnyert magántanári pozíciójának helyszíne – második világháború utáni romániai jogutódjai más folyamatok révén kerültek ugyancsak állami kontroll alá.

Mindezeket szem előtt tartva, jelen dolgozat célja a csehszlovákiai, magyarországi, illetve romániai egyházi oktatási intézmények – a szovjet típusú diktatúrák berendezkedése utáni – államosítási folyamatának ismertetése és összehasonlító elemzése. Az értekezés meghatározza, többek között, az államosítás fogalmát, mind korabeli, mind mai értelmében, górcső alá veszi az egyházi oktatás felszámolásának Szovjetunióban gyökerező ideológiai hátterét, valamint vizsgálja az átültetett gyakorlatot, Kelet-Közép-Európa fentiekben felsorolt országaira fókuszálva.

2. Az államosítás korabeli definíciója és mai értelme

Az államosítás folyamatának bemutatása előtt szükséges maga az államosítás fogalmának jogi meghatározása, ugyanis ennek korabeli – gyakorlatba ültetése során alkalmazott – és mai értelme nem fedi tökéletesen egymást. Szemléletes példa erre, hogy a vizsgált országokban az egyházi oktatási intézményeket felszámoló jogszabályok nem ezen intézmények államosítását, hanem csupán ezek *átvételét* vagy *állami tulajdonba való kerülését* írták elő.⁵ Az államosítás fogalmának szó szerinti használatával elvett javak csoportjába alapvetően a különböző termelő- vagy csereeszközök tartoztak. Mai értelmében azonban az államosítás gyűjtőfogalomnak tekinthető, amely a kollektivizálásra és más vagyonelemek elkobzással történő állami vagy valamilyen más közösségi (*de facto* állami) tulajdonba való vételére is vonatkozik. Valószínűleg azért terjedt ki a fogalomhasználat az utóbbi két jelenségre is, mivel időben párhuzamosan, hasonló jogi és extrajudiciális eszközökkel, egy nagyobb ideológiai cél érdekében történő és teleologikusan értelmezve azonos vagy nagyon hasonló eredménnyel járó folyamatokról volt szó.

5 Magyarországon az ezért felelős 1948. évi XXXIII. törvénycikk átvételt és tulajdonba vételt említ. A romániai jogszabályok (Decret nr. 175 din 2 august 1948 és Decret nr. 176 din 2 august 1948) a hasonló intézmények állami iskolává válásáról (*devin școli de Stat*) és tulajdonba kerüléséről (*trecerea în proprietatea Statului*) van szó. A csehszlovákiai jogszabály (Zákon č. 95/1948 Sb.) a nem állami tulajdonú iskolák ilyen irányú átalakulásáról (*přeměňuji*) rendelkezik.

Mindezekről függetlenül, az államosítás jogintézménye e jelenlegi értelmében a Kelet-Közép-Európában lejátszódott, a kommunista ideológia által vezérelt társadalmi kísérlet gyakorlatán keresztül írható le és határozható meg. A továbbiakban az államosítás mint fogalom hétköznapi és jogi értelmének történeti ismertetésére kerül sor.

Az államosítás fogalmának hétköznapi használata a nagy francia forradalomig nyúlik vissza, amelynek idején a *nationaliser* kifejezés még valamely dolog nemzeti jelleggel történő felruházását jelentette. Aktuális köznyelvi értelmével – mint valamely jószág állami tulajdonba vétele – csupán az 1860-as évektől rendelkezik.⁶ Ezzel is magyarázható, hogy Marx Károly írásaiban az államosítás fogalma nem jelenik meg. Az intézmény marxi írásokban fellelhető előképeként a *Tőke* első kötetének végén – a tőkés felhalmozás történelmi tendenciájában – megfogalmazott *kisajátítók kisajátítása*⁷ vagy a Kommunista Párt kiáltványában szereplő – az ideológia kvintesszenciájaként megfogalmazott – „*magántulajdon megszüntetése*”⁸ és azon belül „*[a] hitel centralizálása az állam kezében nemzeti bank révén, amely állami tőkével és kizárólagos monopóliummal rendelkezik*”⁹ tekinthető. Engels Frigyes már ismeri az államosítás fogalmát. Egy 1891-ben kelt levelében kritizálja is ezt az intézményt, ugyanis „*ameddig a birtokos osztályok hatalmon maradnak, addig minden államosítás nem megszüntetése, hanem csak formaváltoztatása a kizsákmányolásnak; a francia, az amerikai, a svájci köztársaságban nem kevésbé, mint a monarchikus Közép- és a despotikus Kelet-Európában.*”¹⁰ Noha azt használták ilyen értelemben is, érdekes, hogy a magyar nyelvben nem a francia és angol fogalmak (*nationaliser*, illetve *nationalization*) tükörfordításaként megjelenő *nemzetiesítés* honosodott meg, hanem a későbbi angol *statisation*nek megfelelő államosítás vált használatossá.

Jogi *terminus technicus*ként az államosítást először Mexikó 1917-ben elfogadott – több változtatás foganatosítása után ma is hatályban lévő – forradalmi Alkotmánya által megteremtett és lefektetett gyakorlatára, illetve a korai Szovjetunió által foganatosított rendeletek eredményének leírására használták.¹¹ A mexikói Alkotmány 27. cikke egyfajta *dominium eminens*szel – eredeti és előzetes tulajdonjoggal – ruházta fel a mexikói nemzetet az ország vizeire és teljes földterületére nézve. Ennek következményeként a magántulajdon az

6 *Origin and history of nationalization*, Etymology Online, <https://www.etymonline.com/word/nationalization> (letöltés ideje: 2025. 03. 25.).

7 MARX Károly: *A tőke. A politikai gazdaságtan bírálata*, Szikra Kiadás, Budapest, 1955 [1867], 705. Marx az eredetileg a „*minden pórusból vért és szennyet*” izzadás közben született tőke koncentrációját a kisebb tőkének a nagyobb tőke általi kisajátításaként, vagyis a folyamatos kisajátítások eredményeként írja le. Szerinte alapvetően a tőkekonzentráció történelmi folyamatában „*arról volt szó, hogy a nép tömegét kisajátította néhány bitorló, itt [a kommunizmus létrejöttében] arról, hogy néhány bitorlót kisajátít a nép tömege*”. Uo., 706. A *kisajátítók kisajátítása* szókapcsolatnak a lenini, *Pravdában* megfogalmazott parafrázisa – a fosztogatók kifosztása formában – az októberi orosz forradalom alatt a tömeg által skandált lözonggá vált. Vladimir Iljics LENIN: *Speech To Propagandists On Their Way To The Provinces*, [1918], <https://www.marxists.org/archive/lenin/works/1918/jan/23.htm> (letöltés ideje: 2025. 03. 25.).

8 MARX Károly, ENGELS Frigyes: *Kommunista kiáltvány. Nemes Dezső bevezető tanulmányával*, Szakszervezeti Tanács „Munka” Könyv- és Lapkiadó, Budapest, 1948 [1848], 43.

9 Uo., 49.

10 ENGELS Frigyes: *Engels Max Oppenheimhez Drezdába* [1891] = *Karl Marx, Friedrich Engels művei. 38. kötet. Levelek 1891–1892*, Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1977, 59–61, 60.

11 Konstantin KATZAROV: *Theory of nationalisation*, Martinus Nijhoff, Hague, 1964, 23, 31.

Alkotmány felfogásában nem volt más, mint a nemzet által – ennek kizárólagos kompetenciájaként – annak saját tulajdonából másra átruházott részegység.¹² E cikk egy széles körű földreform lehetőségét nyitotta meg az országban.¹³ Mégis, a rendelkezés legnagyobb újdonsága abban rejlett, hogy egy új, kollektivista megközelítést hozott el a tulajdonjog felfogásában, alárendelve ezt a társadalom vélt vagy valós érdekeinek.¹⁴ Ezzel valójában a tulajdonjog gyakorlásának célhoz kötése, a tulajdon formáinak társadalmi funkcióval való felruházása történt meg.¹⁵ A földrajzi távolságtól függetlenül az októberi forradalom után ehhez hasonló szemléletváltás játszódott le a Szovjetunióban. A Gergely-naptár szerint 1917. november 8-án kiadott első rendelettel, a szocialista kísérlet jegyében, elkezdődött a gazdasági élet államosítással történő teljes átalakítása.¹⁶

Az első világháború lezárulta után az államosítás mögötti gondolatrendszer több nagyobb állam, mint például Németország, Franciaország, az Amerikai Egyesült Államok vagy Spanyolország alkotmányában is feltűnt.¹⁷ Mégis, európai reneszánszát a jogintézmény a második világháború után élte. Elsősorban Kelet-Közép-Európa szovjet érdekszférába kerülése hozta magával az államosítás egyfajta szovjet *legal transplant*ként való átültetését. Talán ebből kifolyólag sem meglepő, hogy a jelenség részletes leírását egy Bulgáriából származó, majd Franciaországban letelepedett jogászprofesszor, Konstantin Katzarov (1898–1980) – mint a téma talán legtüzetesebb kutatója – végezte el.

Katzarov az 1960-ban eredetileg franciául megjelent tematikus könyvében úgy határozta meg az államosítás jogintézményét, mint „(1) azon átalakítást, amely (2) egy magasabb rendű közérdeket szolgál, és amely (3) (a) meghatározott javakra vagy (b) egy egyéb tevékenységre vonatkozik, amelyek (4) a legszélesebb értelemben vett termelési vagy csereeszközök, vagy azokká válhatnak, és amelyeket (5) a közösség – (a) az állam, (b) helyi önkormányzat vagy (c) a szövetség – tulajdonává tesznek annak érdekében, hogy (6) azokat (a) azonnal vagy (b) a jövőben a közérdekből használják fel, és ne magánérdekből.”¹⁸ E meghatározásnak és a marxista ideológiának megfelelően az államosítás tárgyát a kizsákmányolás lehetséges eszközei, vagyis a termelőeszközök tették ki. Mivel az egyházak nem, vagy csak kismértékben voltak a profitorientált gazdasági élet szereplői, ezen intézmények vagyona nem esett az államosítható jószágok körébe. A magasabb rendű közérdekre való hivatkozás a fenti meghatározást erősen ideológiai szemléletűvé téve próbálja a bármely áron történő államosítást legitimálni.

A hasonló, pártatlanságukban megkérdőjelezhető meghatározások dominálták a korabeli szakirodalom túlnyomó többségét. A jelen szakmunkáiban ezzel részben vagy teljesen szemben álló meghatározásokat találhatunk.

12 Reiner GROTE: *The Mexican Constitution of 1917: An Early Example of a Transformative Constitutionalism?* = *México y la constitución de 1917. Influencia extranjera y trascendencia internacional (derecho comparado)*, szerk. Héctor FIX-ZAMUDIO, Eduardo FERRER MAC-GREGOR, Secretaría de Cultura–INEHRM–Senado de la República–Universidad Nacional Autónoma de México, Ciudad de México, 2017, 615–644, 633.

13 *Uo.*, 621–622.

14 *Uo.*, 622.

15 KATZAROV: *i. m.*, 32–33.

16 Részletekért a folyamatról: *Uo.*, 34–36, 39–40.

17 Részletekért: *Uo.*, 36–39.

18 *Uo.*, 160.

Veress Emőd jogászprofesszor e jelenséget vizsgáló realista elmélete alapján az államosítás az állam részéről tett meg nem támadható, egyoldalú akaratnyilatkozatként is felfogható; amelyet akár adminisztratív aktussal is lehet foganatosítani; és melynek tárgya a termelőeszközök összessége. Hatását tekintve a tulajdonjog maga az akaratnyilvánítás tényétől fogva az államra száll, bármely más formai követelmény teljesülése nélkül. Célja az új gazdasági rend kialakítása. Ami a kártalanítást illeti, ha az formálisan létezik is, tényleges megvalósulása lehetetlen, ugyanis a korabeli szemlélet alapján csak újratermelné a tőkét, a tőkésosztályt és a kizsákmányolást.¹⁹ A szerző véleménye szerint ezért az államosítás „*valójában nem más, mint kisajátítás. Azonban nem akármilyen kisajátítás, hanem annak egy illegális formája: előzetes kártalanítás nélküli kisajátítás, hamis közérdekre alapozott, az egész társadalmat érintő kisajátítás. Végső soron ez a hatalommal való visszaélés és kényszerítés aljas formája, amelyet ideológiailag utópikus érvekkel igazolnak.*”²⁰ Horváth Attila professzor szerint is a korban „*jogszabályi értelmezés szerint tilos erőhatalommal jogtalan vagyonekobjást hajtottak végre.*”²¹

Mindezeknek megfelelően az államosítás kortárs – utóbbi három definícióval példázott – értelmébe már beletartozik az egyházi oktatási intézmények elkobzásának folyamata is.

3. Az elmélet és a kezdeti gyakorlat: a marxizmus és az oktatáspolitikai, illetve az egyházi iskolák államosítása a Szovjetunióban

A kelet-közép-európai államosítások keleti, szovjet előképpel rendelkeznek. A szovjet gyakorlat teremti meg a szükséges logikai kapcsolatot ezek, valamint a marxista ideológia között. A marxi és engelsi írásokban kibontakozó elmélet inkább a kor kapitalista rendszerének a kritikáját, semmint egy új társadalom felépítésének konkrét lépéseit, átfogó tervrajzát tartalmazta. Ez különösen igaz az egyházi és magánkézben levő oktatási intézmények államosítására, amely leginkább az ideológiát először gyakorlatba ültetni próbáló bolsevik programon keresztül érthető meg. A következőkben ennek ismertetésére kerül sor.

3.1. Az oktatási rendszer és az egyház kritikája a marxizmusban

Marx és Engels írásaiban tételesen nem található meg az egyházi oktatási intézmények államosításának szükségessége. Ugyanakkor mindketten sokat írtak egy széles körű oktatási reform, az ingyenes és általános közoktatás bevezetésének

19 Emőd VERESS: *Soviet-type Nationalization in East Central Europe = Lectures on East Central European Legal History (Second, Enlarged Edition)*, szerk. Pál SÁRY, Central European Academic Publishing, Miskolc–Budapest, 2023, 281–310, 290–300.

20 A szerző fordítása. *Uo.*, 300.

21 HORVÁTH Attila: *A szovjet típusú átalakulás hatása a polgári jogra az 1959. évi IV. törvényig = Magyar jogtörténet*, szerk. MEZEY Barna, Osiris, Budapest, 2007, 236–247, 242.

indokoltságáról. Ennek felel meg a Kommunista Párt először 1848-ban kiadott kiáltványában megfogalmazott követelés: „[m]inden gyermek nyilvános és ingyenes nevelése. A gyermekek mai formában való gyári munkájának eltörlése. A nevelés egyesítése az anyagi termeléssel stb.”²² Néhány évvel korábban megjelent művében Engels is egyértelműen a szekuláris, állami közoktatás mellett foglal állást, kritikával illetve az angliai „állam-egyház” által fenntartott iskolarendszert.²³

Ezen írásokban fellelhető antiklerikalizmus – az általános szekularizációs vágyban, az állam és egyház modernizáció érdekében történő szétválasztásának szükségességében gyökerező hozzáállás – nem új keletű. Legalább a nagy francia forradalomig vezethető vissza. Marx elhíresült, a vallást a nép ópiumaként leíró metaforája²⁴ azt volt hivatott kifejezni, hogy a vallás szerepe – a jogéhoz hasonlóan – a társadalmi igazságtalanság fenntartása a földön.

Ami a magántulajdon és a vallás viszonyát illeti, Marx szerint a „[v]allás, család, állam, jog, morál, tudomány, művészet stb. csak különös módjai a termelésnek és ennek általános törvénye alá esnek. A magántulajdon pozitív megszüntetése – mint az emberi élet elsajátítása – ennél fogva a pozitív megszüntetése minden elidegenülésnek, tehát az ember visszatérése a vallásból, családból, államból stb. a maga emberi, azaz társadalmi létezésébe. A vallási elidegenülés mint olyan csak az ember belsejében, a tudat területén megy végbe, de a gazdasági elidegenülés a valóságos élet elidegenülése – megszüntetése ezért mindkét oldalt átfogja. [...] A kommunizmus nyomában [...] az ateizmussal kezdődik.”²⁵

A fentiekben idézett műveket tulajdonképpen csupán kordokumentumként volna szabad értelmezni. Alapvetően azt mutatják be, hogy az 1840-es években Nyugat-Európa iparosodott vidékeire, legfőképpen Angliára – a gyermekmunka mellett – nagyfokú analfabetizmus volt jellemző. A megfogalmazott követelések Angliában csupán 1880-ban, a kötelező elemi oktatást foganatosító törvénnyel (*Elementary Education Act*) váltak valósággá.

3.2. Sto gyelaty? Az egyház kizárása az oktatásból a Szovjetunióban

A kelet-közép-európai egyházellenes intézkedések igazi mintájául a Szovjetunióban korábban lejátszódott általános szekularizáció szolgált. Ebből kifolyólag szükséges elvégezni az egyházi oktatási intézmények államosítása mögötti – a kor ideológusai által kidolgozott – elmélet, valamint az államosítást foganatosító rendelet elemzését is.

A fenti, a vallást ópiummal azonosító metaforát – amely a marxizmus egész világnézetének vallást illető sarokköveként jellemezhető – Lenin előszeretettel idézte írásaiban.²⁶ Egy, ezen üzenetet az orosz társadalomnak inkább közérthetővé tevő hasonlatában így fogalmazott: a „vallás afféle szellemi pálnka, amelybe a tőke rabszolgái

22 MARX, ENGELS: *i. m.*, 49.

23 ENGELS Frigyes: *A munkásosztály helyzete Angliában* [1845] = *Karl Marx és Friedrich Engels művei*, II, 1844–1846, Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1958, 211–474, 367.

24 MARX Károly: *A hégeli jogfilozófia kritikájához. Bevezetés* [1843–1844] = *Marx/Engels/Lenin a vallásról*, Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1975, 41–58, 42.

25 MARX Károly: *Gazdasági-filozófiai kéziratok 1844-ből* [1844] = *Marx/Engels/Lenin a vallásról*, Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1975, 59–67, 63.

26 Vladimír Iljics LENIN: *A munkáspárt és a vallás* [1909] = *Marx/Engels/Lenin a vallásról*, Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1975, 422–434, 423.

belefojtják emberi mivoltukat, csak valamelyest is emberi életre való igényeiket".²⁷ Mindezzel együtt, Lenin nézetei szerint a vallás kérdése csupán másodrendű, a deklarált cél nem lévén más, mint hogy „*az állam csakugyan magánügynek tekintse a vallást [...] [és] a proletariátus [...] véget vessen a gazdasági rabságnak, amely az emberiség vallásos elbutításának igazi forrása.*”²⁸

Az októberi forradalom után Lenin írásaira inkább a militáns ateizmus lett jellemző, mivel az ideológia értelmében a kommunista társadalom létrejöttével a vallás amúgy is fokozatosan el fog sorvadni. Az ekképpen siettetésre is jogosult történelmi szükségszerűségnek megfelelően fogadta el és hirdette ki 1918. január 23-án (a Gergely-naptár szerint február 5-én) a Lenin által elnökölt Népbiztosok Tanácsa (*Sovnarkom*) az „**egyház és vallási egyesületek államtól és iskolától való elválasztásáról**” **szóló rendeletet**.²⁹ Ez – a vallásszabadság formális deklarációja mellett – kimondta, hogy az állam és az egyház teljesen különválnak, az egyházak elveszítik jogi személyiségüket és teljes vagyonukat, valamint a vallásos oktatás kikerül az állami intézményekből. A vallási szervezetek számára az istentiszteletekhez szükséges épületeket és tárgyakat, a központi vagy helyi állami hatóságok külön rendeletei alapján, ingyenes használatra bocsáthatták. Ez a szekularizációs intézkedés számított az első oktatási tárgyú rendeletnek is – a következő a koedukációról, majd az országban élő kisebbségek anyanyelvi oktatásáról szolt³⁰ –, amelyet időbeli sorrendben két másik, ugyancsak államosítást foganatosító rendelet (Rendelet a kereskedelmi tengerészet államosításáról, illetve Rendelet a magánbankok alaptőkéjének elkobzásáról) követett.

Az egyházi iskolák ily módon történő implicit államosítása révén – a Buharin és Preobrazsenszkij által közölt adatok alapján – kb. 30 000 oktatási intézmény kerülhetett átvételre.³¹ Ugyancsak e szerzőktől származó adatok szerint 1917 szeptemberében – tehát még a forradalom előtt – 88 887 elemi és 1880 állami fenntartású középiskola volt a cári Oroszországban.³² Az egyházi iskolák tehát az alapfokú oktatási intézmények körülbelül negyedét teheték ki. Talán az előbbieknél pontosabbak a cári oktatásügyi minisztérium által a törvényhozónak 1916-ban bemutatott becslések, amelyeknek értelmében a 2804 középiskola 15,3%-a, továbbá a 228 339 elemi iskola 26,2%-a volt a különböző egyházak tulajdonában.³³

Post factum, avagy az iskolák ily módon történő államosítása után az oroszországi Kommunista Párt 1919 márciusában elfogadott programja az iskolákat a „*társadalom*

27 Vladimir Iljics LENIN: *Szocializmus és vallás* [1905] = *Marx/Engels/Lenin a vallásról*, Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1975, 405–410, 406.

28 *Uo.*, 410.

29 Decree on Separation of Church and State [1918], <https://www.marxists.org/history/ussr/events/revolution/documents/1918/02/5.htm> (letöltés ideje: 2025. 03. 25.).

30 Lucy L. W. WILSON: *The New Schools of New Russia*, Vanguard Press, New York, 1928, 32.

31 Nikolai BUKHARIN, Yevgeni PREOBRAZHENSKY: *The ABC of Communism*, Communist Party of Great Britain, 1922 [1920], 256.

32 *Uo.*, 246.

33 Pavel Nikolayevich IGNATIEV: *Education = Russia U.S.S.R.: A Complete Handbook*, szerk. P. MALEVSKY-MALEVITCH, William Farquhar PAYSON, New York, 1933, 651–676, 662–663.

kommunista regenerációjának”,³⁴ a „vallási előítéletektől”³⁵ való megszabadulás egyik eszközeként határozta meg. Mindezzel a párt az oktatás teljes laicizálása, valamint a kötelező és ingyenes közoktatás bevezetése mellett foglalt állást. Ezen – a Szovjetunió későbbi ateista politikájával is összhangban lévő – álláspont lett szentesítve az 1919 júliusában elfogadott szovjet Alkotmány 13. és 17. pontjaiban is.³⁶ Utánozva a forradalmi rendeletek megfogalmazását, a rendelkezések egyrészt formálisan deklarálták a lelkiismereti szabadságot, másrészt az egyház államtól és iskolától való elválasztását – a tulajdonképpeni szekularizációt –, valamint az általános és ingyenes közoktatás bevezetését tűzték ki célul.

Utóbbira, avagy a „tömegek szellemi felvilágosítására”³⁷ azért volt szükség, mert a berendezkedő bolsevik rendszer meg akarta „szabadítani a tanulást a tőke kontrolljától”³⁸ és „elpusztítani a gazdagok monopóliumát az oktatásban”,³⁹ így szüntette meg a „burzsoá” iskolarendszer által fenntartott, konformizmusra nevelő indoktrinációt. Ehhez kapcsolódott a kötelező oktatás bevezetésének célja is, bár ezen intézkedést már a cári hatóságok is foganatosítani akarták a háború befejeztével.⁴⁰ Így a kötelező oktatás bevezetése a bolsevik forradalom után igazából csak egy újabb ideológiai töltetet kapott, az egyik célkitűzését téve egy széles körű oktatási reform végrehajtásának. Ennek megfelelően 1918. október 1-jén az összes, korábban egyházi tulajdonú iskola fölötti irányítást az oktatási népbiztos (a korban Anatolij Vasziljevics Lunacsarszkij kultúrpolitikus) vette át, egységes munkaiskolává nyilvánította ezeket.⁴¹ Érdekességként megemlítendő, hogy az egységes munkaiskolákról szóló október 16-i rendelet utolsó paragrafusai megtiltották a kötelező házi feladat adásának lehetőségét, és eltörölték a bárminemű felvételi, előremeneti, illetve érettségi vizsgákat.⁴² E rendelkezések beleillenek a korai szovjet jogalkotás utópista ágába, amely, az államnak a jogrendszer egészével egyetemben történő elsorvadását jósolva, az osztálytársadalomra – az ideológia értelmében – jellemző tekintélyelv alapján működő múltat szerette volna végleg eltörölni.⁴³

Az iskolarendszer szovjetek általi átvétele után – de feltehetőleg a háború utóhatásának is betudhatóan – a bárminemű oktatásban részt vevő gyermekek számaránya

34 BUKHARIN, PREOBRAZHENSKY: *i. m.*, 388.

35 *Uo.*, 389.

36 Constitution of the Russian Socialist Federative Soviet Republic [1918], <https://www.marxists.org/history/ussr/government/constitution/1918/index.htm> (letöltés ideje: 2025. 03. 25.).

37 Nikolai BUKHARIN: *Church and School in the Soviet Republic* [1919], <https://www.marxists.org/archive/bukharin/works/1919/churchandschool.htm> (letöltés ideje: 2025. 03. 25.).

38 *Uo.*

39 *Uo.*

40 IGNATIEV: *i. m.*, 663.

41 *Uo.*, 664.

42 Decree on the Unified Labor School of the Russian Socialist Federated Soviet Republic [1918], <https://soviethistory.msu.edu/1917-2/raising-socialist-youth/raising-socialist-youth-texts/unified-labor-school/> (letöltés ideje: 2025. 03. 25.).

43 Egy összefoglalóért a szovjet jogalkotás korai, utópista ágáról, lásd Yoram GORLIZKI: *Communism and the Law = The Oxford Handbook of European Legal History*, szerk. Heikki PIHLAJAMÄKI, Markus D. DUBBER, Mark GODFREY, Oxford University Press, Oxford, 1096–1115, 1097–1100. Sztálin az 1931-es oktatási reformmal valamennyire visszatért a hagyományos

gyors csökkenésnek indult. Míg 1914-ben 91%-uk részesült iskolai oktatásban, 1918-ban ez az arány 62%-ra, 1919-ben 49%-ra, 1920-ban pedig 24,9%-ra csökkent. Ennek következtében 1914 és 1920 között az írástudatlanság az összlakosság körében 44%-ról 65%-ra nőtt.⁴⁴

E jelenségre válaszul hirdette ki 1919. december 26-án a Népbiztosok Tanácsa az írástudatlanság felszámolásáról szóló rendeletet (*likvidatsiya bezgramotnosti*). A *libkez* nevében a 8 és 50 év közötti írástudatlanok számára kötelezővé tették a kifejezetten az alfabetizáció és az ideológiai nevelés céljára felállított intézmények látogatását. A társadalmi fejlődésben már a szocializmus elérését deklaráló 1936-os sztálini Alkotmány 121. cikke – fenntartva az állam és az egyház elválasztását – kötelező elemi oktatásról rendelkezett.⁴⁵

Az egyházi oktatási intézmények felszámolásának szovjetunióbeli gyakorlata tulajdonképpen azt egyértelműsíti, hogy a bolsevik vezetést elsősorban egy konkurens világnézettel és az azt képviselő intézményekkel való leszámolás szándéka vezette, semmint az oktatási rendszer – csupán másodlagos célt szolgáló – szekularizációja. A kizárólagosságot hirdető kommunista ideológia nem tűrhette meg – a magáéval akár részben azonos – alternatív világmagyarázatot nyújtó intézmények létezését. Dimitri Klepinin – ma már az ortodox egyházbeli zsidómentő tevékenysége miatt kanonizált – ortodox pap, egyetemi oktató szerint „[a] vallás elleni háborújában a kommunizmus egy dogmatikus materialista hitre támaszkodik – amely lényegében vallásos természetű. Ez adja a paradoxonját: a kommunizmus a militáns materializmus igazi vallása, amelynek célja egy új társadalom megteremtése, minden anyagi jelenség megmagyarázása és az élet új irányba terelése. Ezért a vallással való konfliktusában fanatikus, és el akarja bitorolni azt a helyet az emberi életben, amelyet mindig is a vallás töltött be, és mindig is be fog tölteni. Vallásgyűlölete határtalan.”⁴⁶ A társadalom általános szekularizálásának folyamatában a kommunista ideológia, Paul Froese szerint is, ténylegesen egy vallás szerepét töltötte be. „Az 1920-as évek végére a szovjet rezsim létrehozta az Állandó Bizottságot a Vallási Kérdések Vizsgálatára és Felügyeletére, a Harcos Ateisták Ligáját, hogy terjessze azt az üzenetet, miszerint a vallás tudományosan cáfolható, valamint számos ateista egyetemet alapított, hogy egy új, vallásellenes értelmiségi generációt neveljen ki. Abban a reményben, hogy aláassa a vallást, a szovjet rezsim egyfajta antiegyházá alakította magát, ateista iskolákkal és gyűlésházakkal, vallásellenes térítőkkal, valamint egy világosan meghatározott ateista erkölcsi világnézettel, amelyet 'tudományos ateizmusnak' neveztek.”⁴⁷

oktatási mintához, és visszavezette a vizsgák rendszerét. David D. SCANLON et. al.: *Education. Revolutionary patterns of education. Russia: from tsarism to communism = Encyclopedia Britannica*, <https://www.britannica.com/topic/education/Revolutionary-patterns-of-education> (letöltés ideje: 2025. 03. 25.).

44 IGNATIEV: *i. m.*, 665.

45 Constitution of the Union of Soviet Socialist Republics With Amendments and Additions adopted by the First, Second, Third, Sixth, Seventh and Eighth Sessions of the Supreme Soviet of the U.S.S.R. [1936], <https://www.marxists.org/reference/archive/stalin/works/1936/12/05.htm> (letöltés ideje: 2025. 03. 25.).

46 A szerző fordítása. Dmitry KLEPININ: *Religion = Russia U.S.S.R.: A Complete Handbook*, szerk. P. MALEVSKY-MALEVITCH, William Farquhar PAYSON, New York, 1933, 627–650, 627.

47 A szerző fordítása. Paul FROESE: *The plot to kill God: findings from the Soviet experiment in secularization*, University of California Press, Berkeley, 2008, 5. A könyv a szovjet szekularizációs kísérletet mutatja be szociológiai szempontból.

Ezen antiklerikalizmus és egyházellenesség eklatáns példája Leninnek a politbűróhoz, a politikai rendőrség vezetéséhez, az Igazságügyi Népbiztossághoz és a forradalmi törvényszékekhez intézett titkos levele 1922-ből. Annak az évnek a februárjában, a Szovjetunióban jelentkező éhínségre hivatkozva, a Központi Bizottság kiadta az egyházi értéktárgyak lefoglalásáról szóló rendeletet. Az intézkedés lehetővé tette a helyi hatóságok számára az előző rendelet által egyházi tulajdonban hagyott, szigorúan liturgikus célú arany- és ezüsttárgyak rekvirálását. Mindez természetesen nagyfokú ellenállást váltott ki a papság és a hívők részéről. Lenin ezzel kapcsolatos, márciusban írt titkos levelében kimondta, hogy minél több papot sikerül az ellenkezés miatti retorzió ürügyén „*agyonlőni, annál jobb. Most kell ennek a publikumnak olyan leckét adni, hogy aztán néhány évtizedig még csak gondolni se merjenek semmiféle ellenállásra.*”⁴⁸

4. Az egyházi oktatási intézmények államosítása Csehszlovákiában, Magyarországon és Romániában

Mint láthattuk, tételesen nem szerepel a marxi ideológiában az egyházi oktatási intézmények államosításának szükségessége. Ebből kifolyólag, a kelet-közép-európai iskola államosítások során a szovjet előkép azonosítható meghatározó mintaként. A továbbiakban az egyházi oktatási rendszer három vizsgált állambeli felszámolásának folyamata kerül bemutatásra, különös figyelmet szentelve az államosítás alkotmányjogi kérdéseket is felvető időzítésének.

4.1. Az időzítés – alkotmányjogi kérdések

Az egyházi oktatási intézmények államosításának *mikorja* azért kulcsfontosságú kérdés, mert pontosan kitűnik belőle, hogy a vizsgált folyamat egy mesterterv szerint, szovjet központi irányítás alatt történt. Bár a Szovjetunióban is forradalmi gyorsasággal lettek elfogadva a kommunista társadalmi kísérlet jegyében a gazdasági és oktatási rendszer átalakításáról szóló rendeletek, mégis, az előkép-nélküliségükben egyfajta organikus folyamat eredményeként is felfoghatók a forradalmi és polgárháborús történetekre meghozott jogi lépések. Ezzel ellentétben, a második világháború után szovjet érdekszférába került államokban pár évbe próbálták belesűriteni mindazon változást, amelyen a Szovjetunió a korábbi évtizedekben átment. Ezzel magyarázható, hogy 100 évvel a Kommunista Párt kiáltványának megjelenése, valamint 30 évvel a szovjet oktatási intézmények államosítása után az európai szatelitállamokba a szekularizáció ezen erőszakos módja is átültetésre került.

Az iskolai évszerkezet szempontjából megfigyelhető, hogy a magánoktatási intézményeket államosító jogszabályok elfogadása mindhárom államban a nyári vakációhoz közel vagy azzal egybeesőleg volt időzítve. Ennek köszönhetően az előírások

48 HORVÁTH Attila: *A szovjet típusú diktatúra alkotmány- és jogtörténete Magyarországon*, Ludovika Egyetemi Kiadó, Budapest, 2024, 444.

a következő, 1948–1949-es tanév elejére – a végrehajtási normák szünetidőre időzített kiadása és végrehajtása után – ténylegesen hatályba léphettek. Mindez eklatánsan látszik Magyarországon esetében, ahol az egyházi iskolák száma jóval nagyobb volt, mint a másik két államban. Itt az 1948/6280. kormányrendelet,⁴⁹ az addig eltelt tanítási napok számától függetlenül, az 1947–1948-as tanév utolsó tanítási napjaként június 10-ét határozta meg, tekintet nélkül az addig eltöltött tanítási napok számára. A vizsgákat, valamint a tanévzáró ünnepséget 1948. évi június hó 15. napjáig le kellett folytatni.

Jogi szempontból az időzítés elsősorban alkotmányjogi kérdéseket vet fel. A társadalmi élet ideológiai motiváltságú jogszabályokkal történő átalakítása, a formális legalitás látszatának fenntartása mellett, csakis egy új alkotmányos rendszerben történhetett meg. Ezért a legtöbb szovjet érdekszférába került államban röviddel a hatalomátvétel után egy új alkotmány került elfogadásra. Főszabály szerint az első, államosításra tág értelemben – nem csupán a termelési eszközöknek vélt javak, hanem az egyházi oktatás felszámolása tekintetében is – vonatkozó jogszabályokat a társadalmi kommunista ideológia mentén történő átformálását célzó új alkotmány hatálybalépése után hozták meg.

E szabály alól Magyarország kivételt képez, ugyanis a szovjet típusú Alkotmány elfogadását megelőzően⁵⁰ az ország egy íratlan alkotmánnyal rendelkezett. Egy új alkotmány hatálybaléptetésének – Románia és Csehszlovákia esetében – szükséges lépését fölös akadálnak tekintő kommunista pártvezetés felfogásában a kartális alkotmány hiánya csupán megkönnyítette a jog és a gazdaság ideológiai vonalak mentén történő átformálását. Talán e szabály alóli kivétellel is magyarázható, hogy míg Csehszlovákiában és Romániában a szovjet típusú diktatúra kezdetén elfogadott alkotmányokat⁵¹ a rendszer a későbbiekben lecserélte, Magyarország valamivel később elfogadott Alkotmánya – noha több módosítással – a diktatúra egész ideje alatt hatályban maradt.

A lelkiismereti szabadság formális deklarálása mellett mindhárom '40-es évek végén elfogadott alkotmányban találunk a vallás vagy az egyház társadalmi életben betöltött szerepére vonatkozó rendelkezéseket. Magyarország 1949. évi Alkotmányának 54. § (2) a Szovjetunió 1936. évi Alkotmányába foglalt megoldását másolja: „[a] lelkiismereti szabadság biztosítása érdekében a Magyar Népköztársaság az egyházat különválasztja az államtól”. Csehszlovákia május 9-i Alkotmánya 13. cikkének első bekezdése kijelenti, hogy az összes iskola állami fenntartású. Ezen az egyházi oktatást közvetett módon ellehetetlenítő rendelkezésekkel szemben Románia 1948. évi Alkotmányának 27. cikke már tételes tiltást tartalmaz: „[e]lgyetlen felekezeti, gyülekezeti vagy vallási közösség sem nyithat vagy tarthat fenn általános oktatási intézményeket, hanem csak az egyházi személyzet képzésére szolgáló, állami ellenőrzés alatt álló speciális iskolákat”.

49 1948/6280. kormányrendelet az 1947/48. iskolai év befejezéséről és az 1948/49. iskolai évre szóló beiratások idejének megállapításáról. Megjelent a Magyar Közlöny 1948. június 5-én kiadott 125. számában.

50 Folyamat részleteiért lásd HORVÁTH: *A szovjet típusú diktatúra...*, i. m., 84–86.

51 Az 1948-as romániai Alkotmány elemzéséért lásd FAZAKAS Zoltán József: *A Vastörvény: a román nemzetállam mint alkotmányos értékválasztás, annak továbbélése a román totális államokban és a nemzeti kisebbségek*, Forum Iuris, Kolozsvár, 2024, 121–126.

1. táblázat. *A magánoktatási intézmények államosításáról szóló jogszabályok és a szovjet típusú alkotmányok időzítése Csehszlovákiában, Magyarországon és Romániában (forrás: a szerző saját gyűjtése)*

	A magánoktatási intézmények államosításáról szóló jogszabály és elfogadásának, megjelenésének, valamint hatálybalépésének időpontja	Az első két szovjet típusú alkotmány elfogadásának és hatálybalépésének időpontja
ČSR	Zákon č. 95/1948 Sb. o základní úpravě jednotného školství (elfogadás: 1948. 04. 21. ; megjelenés: 1948. 05. 10. ; hatálybalépés: 1948. 09. 01.)	Első Alkotmány (elfogadás: 1948. 04. 14. ; hatálybalépés: 1948. 05. 09.) Második Alkotmány (hatálybalépés: 1960. 07. 11.)
HU	1948. évi XXXIII. törvény cikk a nem állami iskolák fenntartásának az állam által való átvétele, az azokkal összefüggő vagyontárgyak állami tulajdonbavétele és személyzetének állami szolgálatba való átvétele tárgyában (elfogadás, megjelenés és hatálybalépés: 1948. 06. 16.)	Első és utolsó Alkotmány (elfogadás: 1949. 08. 18. ; hatálybalépés: 1949. 08. 20.)
RO	Decretul nr. 175/1948 pentru reforma învățământului és Decretul nr. 176/1948 pentru trecerea în proprietatea Statului a bunurilor bisericilor congregațiilor, comunităților sau particularilor, ce au servit pentru funcționarea și întreținerea instituțiilor de învățământ general, tehnic sau profesional (elfogadás, megjelenés és hatálybalépés: 1948. 08. 03.)	Első Alkotmány (elfogadás és hatálybalépés: 1948. 04. 13.) Második Alkotmány (hatálybalépés: 1952. 09. 27.)

A csehszlovákiai és romániai átmeneti alkotmányok további cikkelyei rendelkeztek a marxi elmélet szerinti, különböző termelőeszközöket célzó államosításról. A tulajdon dogmatikai felosztásában addig is létező magántulajdon mellé mindhárom ország alkotmánya más, nem csak a köztulajdon fogalmát lefedő tulajdonformákat is rendelt.

4.2. Az oktatási intézmények államosításának folyamata Csehszlovákiában

Csehszlovákiában az az egyedi helyzet állt fenn, hogy az egyházi oktatási intézmények állami tulajdonba vétele nagyrészt még a kommunista hatalomátvétel eredményezte iskolaállamosításokat megelőzően megtörtént. Ennek magyarázatához szükséges a mai Szlovákia és Csehország területén az első világháborút követően beálló változások görcső alá vétele.

Az impériumváltás után frissen megalakult csehszlovák állam szlovák részén a Magyar Királyság oktatási modelljének megfelelően az – állami iskolák jelenlétét ugyan nem teljesen kizáró – egyházi oktatási rendszer volt hangsúlyos. Bizonyos adatok szerint 1917–1918-ban Szlovákia területén az iskolák 74,5%-a tartozott egyházi

vezetés alá.⁵² Ezzel is magyarázható, hogy a világháború után berendezkedő csehszlovák államhatalom – a romániai példával ellentétes módon – nekifogott az egyházi iskolák elszlovákosításának. Egyes katolikus iskolákat már ekkor átvett az államigazgatás, azonban a szlovák elem katolikus egyházban történő megerősítése után ezeket nagyrészt vissza is juttatta.⁵³ E kezdeti viszontagság után a középiskolákról és azok tanárainak képesítéséről szóló 1883. évi XXX. – a Magyar Királyságtól megörökölt – törvénycikk hatálya alatt új egyházi iskolák alapítására is lehetőség nyílt. Utóbbi folyamatot azonban az inkább szekularizációt támogató cseh politikai elit kevésbé támogatta.

A helyzet a müncheni egyezmény és az első Csehszlovákia széthullása után radikálisan megváltozott. Az immár csupán szlovák államot vezető kleriko-fasiszta rezsim idején a római katolikus egyház szerepe az oktatásban értelemszerűen szubsztanciálisan megnőtt.⁵⁴ Erre is válaszul, egyfajta ellenreakcióként, az 1944. augusztus 29-én kirobant szlovák nemzeti felkelés⁵⁵ alatt született meg a Szlovák Nemzeti Tanács a szlovákiai oktatás államosításáról szóló 1944. évi 5. rendelete. A szeptember 6-án elfogadott, még aznap hatályba lépő jogszabály lakonikus négy cikkéből az első kimondta, hogy „[m]inden kategóriájú és fokozatú iskola, a gyermekmegőrzőktől és nappaliktól [a korabeli óvodák elnevezése] kezdve egészen az egyetemekig, Szlovákiában e rendelet hatálybalépésének napjától államosításra kerül”.

A rendelet érdekességét annak utóélete adja. Bár október 28-án a kollaboráns szlovák erőknek és a Szlovákiában állomásozó német csapatoknak betudhatóan a felkelés végleg megbukott, a világháború után újraalakult Csehszlovákia szlovák részén a hatóságok a rendeletet hatályban lévőnek tekintették. 1945 áprilisában – a Szovjetunióval szorosabb kapcsolat ápolását előíró kassai kormányprogram meghozatala után – a katolikus egyház püspökeinek heves tiltakozása ellenére *ad hoc* módon alkalmazni kezdték, átvéve az irányítást bizonyos felekezeti iskolák, valamint teljes ingó és ingatlan vagyonuk fölött.⁵⁶ A jogfolytonosság látszatának fenntartása végett a rendeletet a Szlovák Nemzeti Tanács 1945. évi 34. rendeletével május 16-án megerősítették. A következő jogi aktusok az egyházi bentlakások, árvaházak és más karitatív társadalmi célt ellátó intézmények államosításáról szóltak.⁵⁷ Ami a kollektív bűnösséggel vádolt szlovákiai magyarság vallási közösségeit illeti, az állam a teljes vagyonukat – az iskoláikat is beleértve – elkobozta. Továbbá, a tiltakozások ellenére általában azt is megakadályozta, hogy ezen vagyonelemek a szlovákiai egyházakhoz kerüljenek.⁵⁸

52 Blanka KUDLACOVA: *National character of the Educational Reform Movement in Slovakia in the interwar period*, *History of Education and Children's Literature*, 2015/1, 317–337, 319.

53 Owen V. JOHNSON: *Slovakia, 1918-1938: education and the making of a nation (East European Monographs)*, Columbia University Press, New York, 1985, 318–319.

54 James Ramon FELAK: *After Hitler, Before Stalin: Catholics, Communists, and Democrats in Slovakia, 1945–1948*, University of Pittsburgh Press, Pittsburgh, 2009, 16.

55 A szlovák nemzeti felkelés 1944-ben kitört fegyveres ellenállás volt a náci megszállás és a kollaboráns szlovák bábkormány ellen, amelynek célja Szlovákia felszabadítása és a demokratikus rend helyreállítása volt.

56 FELAK: *i. m.*, 10.

57 *Uo.*, 17.

58 *Uo.*, 21.

Az ország cseh felére vonatkozóan megállapítható, hogy itt a két világháború között alapvetően jóval csekélyebb volt az egyház által fenntartott oktatási intézmények száma, mint Szlovákiában.⁵⁹ Az első világháború után a Habsburg támogatottságú katolikus egyház elvesztette társadalmi népszerűségének legnagyobb részét. Helyette az újonnan megalakult cseh huszita egyház vált a nem hivatalos államegyházzá.⁶⁰

Ami a második világháború utáni, azonban még a teljes kommunista hatalomátvétel előtti időket illeti, a kommunista pártból kikerült oktatásügyi miniszter, Zdeněk Nejedlý a szlovákiai példa alapján előkészítette az iskolák államosításáról szóló jogszabályt. Javaslatában azonban már nem kerülhetett megvitatásra az 1945 októberére kitűzött kormányülésen, mivel a katolikus egyház tiltakozására ezt elhalasztották.⁶¹ Ezzel a cseh országrészben levő egyházi iskolák egy 3 éves haladékot nyertek a szlovák országrészben levő társaikhoz képest.

Egyházellenes intézkedések szintjén az 1948 márciusában módosított földreformtörvények már egész Csehszlovákiában érintették a katolikus egyház birtokait. E törvények rendelkeztek a katolikus egyház egyes ingatlanainak állami tulajdonba vételéről, beleértve a patronátusokat is, vagyis azokat a jövedelmet termelő birtokokat, amelyeket az egyházak vallási és társadalmi tevékenységeik finanszírozására használtak. Így igazából az egyházi oktatási intézmények létalapját, finanszírozását lehetetlenítették el. Mindennek ellenére, 1948 elején a katolikus egyház a cseh országrészben még 6 gimnáziumot, 5 reál-gimnáziumot (középiskolát) és több mint 100 elemi iskolát működtetett, amelyek összesen körülbelül 2497 tanulót számláltak.⁶² Más források szerint Csehországban 1948 elején még nem kevesebb mint 134, a római katolikus egyház által fenntartott iskola volt megtalálható.⁶³

Az 1948 februárjában megtörtént kommunista állampuccs után ilyen körülmények között került elfogadásra az egyházi oktatás teljes felszámolását előíró, fentiekben már említett jogszabály. Ugyan a magánoktatási rendszer felszámolását az egységes állami oktatás felállításáról szóló reformtörvény átmeneti rendelkezéseinek formájában előírva valamelyest hasonlít a romániai rendelkezés homológjára, a jogszabály egy aspektusában nagyban eltért a romániai és magyarországi államosítási aktusoktól. Míg utóbbiak tételesen rendelték el az egyházi iskolák államosítását, a csehszlovák szabályozás ezt csupán implicit módon tette meg. Ennek magyarázatául valószínűleg az szolgál, hogy már relatíve kisszámú, csupán a cseh országrészben található iskola volt az egyházak kezén.

59 Anderson Leah Seppanen: *Render Unto God What is God's: How Religious Actors Achieved Church Property Restitution in the Czech and Slovak Republics* = *American Political Science Association 2013 Annual Meeting paper*, 2013, 13, https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=2300840# (letöltés ideje: 2025. 03. 25.).

60 Tomáš Havlíček, Martina Hupková, Daniel Reeves: *Secularization and Church Property: The Case of Czechia* = *The Changing World Religion Map. Sacred Places, Identities, Practices and Politics*, szerk. Stanley D. Brunn, Springer, Dordrecht–Heidelberg–London–New York, 2015, 2181–2200, 2185.

61 Petra Chalupová: *Katolická církev v českých zemích v letech 1945–1948 Brněnská diecéze – církevní školství a činnost církve pro mládež (magisterská diplomová práce)*, Masarykova univerzita Filozofická fakulta Historický ústav, Brno, 2008, 34.

62 Petr Jäger: *Svoboda vyznání a právní poměry církvi a náboženských společností v letech 1948–1989* = *Komunistické právo v Československu. Kapitoly z dějin bezprávi*, szerk. Michal Bobek, Pavel Molek, Vojtěch Šimíček, Mezinárodní politologický ústav, Brno, 2009, 769–810, 803.

63 Radim Cigánek: *Politický zápas o jednotnou státní školu 1945–1949*, Karolinum, Praha, 2009, 140.

Mindezeknek megfelelően, az egységes iskolarendszer alapvető szabályozásáról szóló 1948. évi 95. törvény 4. § (1) előírta, hogy minden iskola állam által működtetett iskola. Ehhez a korabeli Alkotmányból már ismert előíráshoz kapcsolódtak továbbá a 9. § és a 20. § azon rendelkezései, amelyek az óvodák és iskolák alapításának, illetve megszüntetésének jogát az adott tartományi iskolahatóság hatáskörébe helyezték. A korábban nem állami kontroll alatt működő magánoktatási intézmények, így az egyházi iskolák tekintetében is a törvény átmeneti rendelkezései tartalmazták a foganatosítandó teendőket. A 81. § elrendelte, hogy az eddig nem állami kontroll alatt álló „közoktatási joggal rendelkező iskolák” ezentúl jelen törvény hatálya alá essenek, ergo tagozódjanak be az egységes állami oktatási rendszerbe. A magániskolákra nézve a törvény 82. §-a volt irányadó, amelynek értelmében az „iskolai alapok, különösen a nemzeti iskolák oktatásáról szóló 1868. évi XXXVIII. törvénycikk alapján létrehozott alapok megszűnnek, és azok vagyona a fenntartó tulajdonába kerül, aki az iskolai költségeket korábban fedezte”. A 83. § továbbá kimondta, hogy az „iskolai hatóság jogosult használni azt az ingó és ingatlan vagyont, amely 1948. január 1-jén az iskola korábbi fenntartójának tulajdonában volt, vagy amelyet a fenntartó más jogcímen használt, az átalakuló iskola céljaira”, amely jogkorlátozásért a korábbi fenntartóknak, illetve a vagyon tulajdonosainak nem járt kártérítés. A 84. § a korábbi alkalmazottak átvételéről szolt.

A törvény érdekessége, hogy a magyarországi jogszabályhoz hasonlóan nem vonatkozott a papképzéssel foglalkozó intézményekre, így ezen iskolák egyházi kézben maradhattak. A 92. § kijelentette, hogy a „törvény nem vonatkozik a felsőoktatási intézményekre, a katonai iskolákra és a teológiai intézetekre”.

Az oktatási reformot foganatosító törvény legfőbb célja alapvetően az oktatás kommunista ideológia mentén való átgyúrása volt, amit ennek teljes etatizációjával és központi irányítás alá vonásával kívánt elérni. A 2. § szerint az iskolák szerepe „olyan nemzetileg és politikailag tudatos polgárok nevelése, akik a népi demokratikus állam hűségesei, bátor hazafiak, valamint a dolgozó nép és a szocializmus elkötelezett támogatóiként állnak helyt”.

4.3. Az oktatási intézmények államosításának a folyamata Magyarországon

A modern kori Magyarországon az oktatási intézmények többségének fenntartásáért legfőképp a nevelő funkciójukat ilyen formában is betöltő egyházak voltak felelősek. Az oktatás terén megvalósítandó szekularizáció több indok mentén is alátámasztott szükségessége folyamatosan jelen volt a magyar politikai gondolkodásban. Az 1848-as forradalom⁶⁴ és a Tanácsköztársaság fennállásának⁶⁵ ideje alatt⁶⁶ több sikertelen próbálkozás is született erre nézve. A két világháború közötti etatista politika az oktatás terén 1935-ben

64 1848. évi XX. törvénycikk a vallás dolgában kimondta, hogy „[m]inden bevet vallásfelekezettek egyházi és iskolai szükségéi közálladalmi költségek által fedeztessenek”.

65 A Forradalmi Kormányzótanács XXIV. számú rendelete a nevelési és kutatási intézetek köztulajdonba vételéről. Megjelent 1919. március 29-én, <https://mandadb.hu/dokumentum/1121252/379319190329x001001ild1430.pdf> (letöltés ideje: 2025. 03. 25.). A magyarországi proletárdiktatúra szovjet mintát másoló egyházpolitikájáról lásd LÁSZLÓ T. László: *Egyház és Állam Magyarországon 1919–1945*, Szent István Társulat, Budapest, 2004, 107–124.

66 KELEMEN Elemér: *Az államosítás oktatástörténeti előzményei Magyarországon*, Neveléstörténet, 2008/3–4, 80–90, 83, 86.

egy olyan új tanügyi törvény⁶⁷ elfogadását eredményezte, amely „önkormányzati és az egyházi autonómiák felszámolásával [...] az iskolák 'második államosítását' [a Tanácsköztársaság idején az törtévé az első] jelentette a magyarországi oktatásügy történetében”.⁶⁸ Ennek ellenére még 1945-ben is – Európában akkor már rég egyedülálló módon – az egyházak rendelkeztek az oktatási intézmények abszolút többsége fölötti tulajdonjoggal.

Az egyházak oktatási feladatkörének ellátása legnagyobb részben mindig is ezen intézmények saját vagyonából valósult meg. A második világháború után meghozott, az ún. „úrvilág” felszámolását célzó földreform⁶⁹ az egyházi intézményrendszer fenntartását részlegesen ellehetetlenítette.⁷⁰ Ebből kifolyólag a helyi közigazgatási egységek és a különböző vállalatok egyre nagyobb szerepet kaptak az egyházi oktatási intézmények fenntartásában. Mindezek ellenére, még a földosztás után is „[n]yilvánvaló volt, hogy a nevelési célok marxista átalakítása csak a társadalmi többséggel szemben, államhatalmi eszközökkel történhet meg”.⁷¹

A magyarországi történészeknek köszönhetően kimondottan jól rekonstruálható az egyházi iskolák államosításának folyamata.⁷² A magánoktatási intézmények államosításáról szóló törvényt egy igazi többszereplős forgatókönyv készítette elő. Az Államvédelmi Osztály egyházi iskolákat érintő házkutatásait a bíróságok előtt köztörvényes bűncselekmények ellen indított koncepciók perek sokasága követte. (Ezek közül a Pócsperri katolikus plébános elleni ügy volt a legjelentősebb.)⁷³ A sajtó e perekről egy egyházellenes propaganda-hadjárat keretén belül részletesen be is számolt. Mindeközben a Magyar Kommunista Párt Politikai Bizottsága határozatot adott

67 1935. évi VI. törvénycikk a közoktatásügyi igazgatásról. Kihirdetve 1935. június 12-én. A törvény által bevezetett általános állami kontrollmechanizmusról lásd KATONA András: *Az iskolai felügyelet története Magyarországon II. (1935-től a rendszerváltoztatásig)*, Történelemtanítás, 2016/1–2, https://real.mtak.hu/208972/1/07_01_04_Katona.pdf (letöltés ideje: 2025. 03. 25.).
68 KELEMEN: *i. m.*, 87.

69 1945. évi VI. törvénycikk a nagybirtokrendszer megszüntetése és a földműves nép földhözjuttatása tárgyában kibocsátott kormányrendelet törvényerőre emeléséről. Kihirdetve 1945. szeptember 16-án.

70 A katolikus egyháztól 456 000 hektárt vettek el bárminemű kártérítés nélkül. Csupán e terület körülbelül harmadát (legfőképp termőföldet) osztották ki. A katolikus egyháznak tehát hozzávetőlegesen 45 600 hektárja maradt. A református egyház 58 140 hektárjából körülbelül 34 000 hektár maradt meg. Az evangélikus egyházat nem érintette a földreform. Az egyházi tulajdonban maradt földekről a nem csekély nyomás alá helyezett egyházak a szovjet típusú diktatúra berendezkedése után mondtak le. TIBOR FEDOR: *Settlement of Ownership of the Former Real Properties of Churches in Hungary = Religion and Public Authority in European Union Countries Conference Proceedings*, szerk. Jakub Kříž, Ministry of Culture of the Czech Republic, Praha, 2009, 45–55, 45.

71 PORNÓI Imre: *1948 – Az iskolák államosítása = Szakmódszertani és más emberközpontú tanulmányok*, szerk. KARLOVITZ János Tibor, TORGYIK Judit, International Research Institute sro, Komárno, 2019, 461–468, 461.

72 Lásd például RAPALI Vivien Regina: *Az egyházi iskolák államosítása = Kronológia: A rendszerváltás mérföldkövei*, Rendszerváltás Történetét Kutató Intézet és Levéltár, <https://kronologia-archivum.retorki.hu/kronologia/az-egyhazi-iskolak-allamositasa> (letöltés ideje: 2025. 03. 25.); HORVÁTH: *A szovjet típusú diktatúra...*, *i. m.*, 455–457. Az egyházak reakciójáról az intézkedések kapcsán lásd PORNÓI: *i. m.*, 462–465. Egy alternatív nézőpontért: BALOGH Margit, KNAUSZ Imre: *Az iskolák államosítása 1948-ban*, Párttörténeti Közlemények, 1988/2, 40–83.

73 HORVÁTH: *A szovjet típusú diktatúra...*, *i. m.*, 455.

ki, amelyben arról rendelkezett, hogy egy pedagógusdelegáció panaszával keresse fel a miniszterelnököt, és kérje az egyházi iskolák államosítását. Hasonlóképpen az Országgyűlés is utasításba kapta, hogy mikor nyújtsák be és meddig tárgyalják meg az államosítást elrendelő törvényt.⁷⁴

Ilyen körülmények között fogadták el az 1948. évi XXXIII. törvénycikket a nem állami iskolák fenntartásának az állam által való átvétele, az azokkal összefüggő vagyontárgyak állami tulajdonbavétele és személyzetének állami szolgálatba való átvétele tárgyában. A törvény indoklásából megtudhatja az olvasó, hogy az „államnak az a joga, hogy a köznevelés egészét kezében tartsa, a gazdasági és társadalmi fejlődés szükségszerű következménye”.⁷⁵ Továbbá arra is fény derül, hogy az iskolák államosítása több okból kifolyólag is elengedhetetlen lépésnek tekintendő. Egyrészt az egyházak akkori anyagi helyzetükben nem tudtak eleget tenni ezen intézmények fenntartásának, másrészt az ezekben folyó oktatás ellentmondott a korszerű iskoláztatás követelményeinek, harmadrészt pedig az „*egyházi iskolák nevelési eszményei ellentétben állnak az általános iskola demokratikus célkitűzéseivel*”.⁷⁶

Számszerűsítve, az államosítás előtt az oktatási intézmények 53%-át tartották fenn az egyházak. Ha eltekintünk az óvodák és felsőfokú oktatási intézmények számától, kiderül, hogy az iskolák körülbelül 60%-a volt egyházi fenntartású.⁷⁷ A Horváth Attila professzor által közölt adatok szerint ez összesen 6505 iskolát jelentett, amelyből 5407 általános és népiskola, 98 tanítóiskola és líceum, míg 113 gimnázium volt. A felekezettek szerinti lebontásban a következő táblázat az irányadó.

2. táblázat. *Az államosított iskolák felekezeti eloszlása Magyarországon (forrás: MÉSZÁROS István: A katolikus iskola ezeréves története Magyarországon, Szent István Társulat, Budapest 2000, 301–302., idézi HORVÁTH: A szovjet típusú diktatúra..., i. m., 456.)*

Egyház	Elemi iskola	Középiskola	Megmaradt intézmények
Izraelita	26	13	1 gimnázium
Evangelikus	342	21	–
Református	1184	46	1 gimnázium
Katolikus	2885	301	8 gimnázium

Mint látható, Csehszlovákiával (a papnevelést kizáró intézmények kivételével) és Romániával ellentétben az államosításért felelős magyarországi törvény nem vonta maga után az összes egyházi oktatási intézmény államosítását. A protestáns és izraelita egyházakra az államhatalom egy-egy megállapodást ostromolt rá, így vonva ezeket a tulajdonképpeni hatalma alá.⁷⁸ E megállapodás a református egyházzal még az államosí-

⁷⁴ Uo.

⁷⁵ 1948. évi XXXIII. törvénycikk indoklása a nem állami iskolák fenntartásának az állam által való átvétele, az azokkal összefüggő vagyontárgyak állami tulajdonba vétele és személyzetének állami szolgálatba való átvétele tárgyában. Kihirdetve 1948. június 16-án.

⁷⁶ Uo. Az indoklás minimálisan kitér az egyházak által addig fenntartott jogakadémiákra is, kijelentve, hogy ezen „*jelentőségüket veszített, idejüket múlt intézmények kérdésének észszerű rendezését eddig kizárólag különállásuk akadályozta*”.

⁷⁷ FEDOR: i. m., 45.

⁷⁸ Bővebben ezekről HORVÁTH: A szovjet típusú diktatúra..., i. m., 457; PORNÓI: i. m., 463.

tási törvény meghozatala előtt megkötésre került, így „a sárospataki, a debreceni, a pápai kollégiumokat, a budapesti fiú- és leánygimnáziumot és a négy jogakadémiát (ezeket később, a) 1949. június 26-án a 4105/1949. sz. kormányrendelet⁷⁹ szüntette meg) nem államosították ekkor”.⁸⁰ Mivel iskoláihoz való hozzáállását a XI. Piusz pápa által 1929-ben kiadott egyik apostoli körlevele⁸¹ határozta meg, a katolikus egyház – e hozzáállást híven tükrözve – hevesebben kiállt az államosítás ellen.⁸² Formálisan hatályos jogi megállapodást nem is kötött az államhatommal. A katolikus püspöki kart mégis rákényszerítették egy, a későbbiekben egyik fél által sem elismert, az államhatom számára azonban hivatkozási alapként szolgáló megállapodás elfogadására. E megállapodás révén az egyháznak nyolc középiskolát juttattak vissza.⁸³

További különbség a csehszlovákiai és romániai államosítási jogszabályhoz képest, hogy e folyamat Magyarországon nem egy oktatási reformtörvény részeként valósult meg. Ennek következtében a magyarországi államosítási törvény nem rendelkezett még a hit- és erkölcsan kötelező oktatásának kivezetéséről sem.⁸⁴ Utóbbi „fakultatív vá tetele”, tulajdonképpen betiltása, csupán az Elnöki Tanács 1949. évi 5. törvényerejű rendeletével⁸⁵ történt meg.

Az államosítási törvény összesen hat szakaszra oszlott. Az 1. § kimondta, hogy a „nem állami iskolák és a velük összefüggő tanulóotthonok, továbbá a kisedővódák fenntartását – a kizárólag egyházi célokot szolgáló tanintézetek (hittudományi főiskola, diakónus és diakonisszaképző stb.) kivételével – az állam veszi át”. A 2. § a fenti intézmények tanárait, tanítóit és óvónőit állami alkalmazottakká minősítette át, egyben elismerve az eddig ledolgozott éveiket is. A 3. § az átvett intézmények épületét, berendezését, felszerelését, valamint az iskola, illetve óvoda addigi fenntartását szolgáló egyéb vagyont (mint például az *expressis verbis* megemlített tanítói földet vagy lakást) mint közművelődési célvagyonot az állam tulajdonába rendelte. A 4. §, egyfajta átmeneti rendelkezésként megteremtette annak lehetőségét, hogy az oktatási intézmény fenntartásának anyagi terheit (ennek tulajdonosától függetlenül) addig részben viselő helyi önkormányzat vagy vállalat az államosítás után is kötelezhető legyen e terhek viselésére. Minderre a törvény indoklása szerint azért volt szükség, mert a „helyzet ugyanis az, hogy az állami általános és népiskolák, valamint a kisedővódák dologi terheit igen jelentős mértékben a városok, továbbá a nagy- és kisközségek viselik. Ezeknek a terheknek, vagy legalább azok jelentős részének további viselése

79 1949/4105. kormányrendelet az egri, a kecskeméti és a miskolci állami jogakadémiák működésének megszüntetéséről és a debreceni tudományegyetem jog- és közigazgatás-tudományi kara működésének szüneteltetéséről. Megjelent a Magyar Közlöny 1949. június 26-án kiadott 134. számában.

80 PORNÓI: *i. m.*, 463.

81 XI. Piusz pápa „*Divini illius magistri*” kezdetű apostoli körlevele az ifjúság keresztény neveléséről, Kapisztrán Szent János Kiadó, Budapest, 2017 [1929], http://cdn3.kapisztrankiado.hu/letoltesek/kiadvanyok/1929_Divini_Illius_Magistri.pdf (letöltés ideje: 2025. 03. 25.).

82 PORNÓI: *i. m.*, 464.

83 HORVÁTH: *A szovjet típusú diktatúra...*, *i. m.*, 460.

84 Erre az államosítási törvény cikk indoklásában a törvényjavaslat benyújtói külön hangsúlyt helyeznek. Céljuk kizárólag „köznevelésünk egységének a megteremtésére irányul”. 1948. évi XXXIII. törvény cikk indoklása.

85 1949. évi 5. törvényerejű rendelet a vallásoktatás tárgyában. Megjelent a Magyar Közlöny 1949. szeptember 6-án kiadott 182–184. számában.

nemcsak az állami költségvetés szempontjából indokolt, hanem azért is, mert a városok, a nagy- és kisközségek a dologi fenntartást saját eszközeikkel és a helyi viszonyok ismeretében olcsóbban és kielégítőbben tudják biztosítani, mint az állam.” Az 5. § kimondta, hogy a jövőben iskolát vagy óvodát csak minisztertanácsi határozat alapján lehet létesíteni és fenntartani.

Az államosítási törvényt több, a kormányzat részéről kiadott végrehajtó aktus követte. Ezek közül kiemelt fontosságú a népjóléti miniszter által 1948. július 18-án kiadott 1948/119.490. számú körrendelet,⁸⁶ amely az államosítási törvény végrehajtásával kapcsolatban szólított fel adatszolgáltatásra. A valamennyi város polgármesterének, község főjegyzőjének és körjegyzőknek intézett rendelet a különböző óvodatípusok összeírását kérte a hatóságoktól.

Az iskolák átvételével kapcsolatban három különböző minisztertől származó – tartalmában mégis szinte teljesen megegyező – rendeletről szükséges szót ejteni. A július során kibocsátott rendeletek – a megemlítés sorrendjében – a kereskedelmi és szövetkezetügyi minisztertől,⁸⁷ a földművelésügyi minisztertől⁸⁸ és az iparügyi minisztertől⁸⁹ származtak. Az államosítás pillanatáig az említett miniszterek felügyelete alatt is működő magániskola-kategóriák (pl. egyházi mezőgazdasági vagy műszaki középiskolák, illetve kereskedelmi szakiskolák) átvételének folyamatára határoztak meg többlétszabályokat, részletezve az államosítási törvény rendelkezéseit. Bár a rendeletek csupán a kibocsátásuk napján léptek hatályba, rendelkezéseiket – mai jogászszemmel megszegve a retroaktív szabályozás tilalmát – az államosítási törvény hatálybalépésének pillanatáig visszamenőleg kellett alkalmazni.

A rendeletek 3. §-ai például elrendelték, hogy az iskolák épületét olyan felirattal és névvel kell haladéktalanul ellátni, amely az iskola állami jellegét tünteti fel. Jogtörténeti szempontból kimondottan érdekesek a 8. §-ok rendelkezései, amelyek részletezik, hogy tulajdonjogi hatásának szempontjából hogyan is értendő az államosítási törvény. A rendeletek értelmében a törvény hatálybalépésének pillanatában – amely ez esetben azonos a közzététel időpontjával – a magániskolák fölötti tulajdonjog *ipso iure* az államra szállt át, bármely más formai követelmény teljesülésének szükségessége nélkül. Ezzel

86 A népjóléti miniszter 1948/119.490. N. M. számú körrendelete. Adatszolgáltatás az 1948. évi XXXIII. tc. végrehajtásával kapcsolatban. Megjelent a Magyar Közlöny 1948. július 18-án kiadott, 161. számában.

87 A kereskedelem- és szövetkezetügyi miniszter 1948/32.200. K. Sz. M. számú rendelete a nem állami iskolák fenntartásának az állam által való átvétele, az azokkal összefüggő vagyontárgyak állami tulajdonbavétele és személyzetének állami szolgálatba való átvétele tárgyában rendelkező 1948: XXXIII. tc. végrehajtásáról. Megjelent a Magyar Közlöny 1948. július 3-án kiadott 148. számában.

88 A földművelésügyi miniszter 1948/70.400. F. M. számú rendelete a nem állami iskolák fenntartásának az állam által való átvétele, az azokkal összefüggő vagyontárgyak állami tulajdonbavétele és személyzetének állami szolgálatba való átvétele tárgyában rendelkező 1948: XXXIII. törvénycikknek a földművelésügyi miniszter felügyelete alatt álló iskolák tekintetében való végrehajtásáról. Megjelent a Magyar Közlöny 1948. július 13-án kiadott 156. számában.

89 Az iparügyi miniszter 1948/11.500. Ip. M. számú rendelete a nem állami iskolák fenntartásának az állam által való átvétele, az azokkal összefüggő vagyontárgyak állami tulajdonba vétele és személyzetének állami szolgálatba való átvétele tárgyában alkotott 1948: XXXIII. törvénycikk végrehajtásáról. Megjelent a Magyar Közlöny 1948. július 16-án kiadott 159. számában.

indokolták az „átvett” ingatlanok már a telekkönyvi bejegyzés előtt megkezdődni hivatott állami használatát. A rendelkezések – a jogfolytonosság bizonyos látszatát fenntartva – azt voltak hivatottak takarni, hogy egy ilyen eljárás jogellenesnek bizonyult volna a szovjet típusú diktatúra berendezkedése előtt.

Hasonlóan érdekes rendelkezésekkel találkozhatunk a rendeletek 9. §-ában, amelyek az államosított ingóságok sorsa fölött rendelkeznek. A felsorolás értelmében „*állami tulajdonba kerül az iskola, illetőleg tanulóotthon berendezése, azaz az iskola, a tanulóotthon, a gyakorlóterület, műhely vagy konyha, az iskolai ifjúsági egyesület, az iskolai sportpálya vagy sporttelep területén vagy helyiségeiben beépített vagy elmozdítható bútorzat, fűtő-, fürdő-, mosdó-, mosogató-, főző- és mosóberendezések, vízvezetéki, világítási és szállítási berendezések. [...] Az állami tulajdonba kerülő felszerelés körébe tartozik mindaz az élő és holt felszerelés, amely a nevelés, tanítás, elméleti és gyakorlati képzés, valamint az iskolai igazgatás célját szolgálta, ide tartoznak továbbá azok, amelyek a tanulóotthon köztartásának működtetését biztosították (pl. szemléltető eszközök, szertári felszerelések, tanári és ifjúsági könyvtárak, tanulóotthoni fehérműk, főzési eszközök stb.)*” Ugyanakkor a rendelkezés szerint „*[n]em tartoznak az iskolai és tanulóotthoni felszereléshez a kegyeleti célokat szolgáló képek, szobrok vagy egyéb emléktárgyak, szentképek, vallási tárgyú szobrok, a tanítórend alapítójának vagy tagjának életét tárgyazó képek, a könyvtárnak kizárólag vallási tárgyú része stb. Ez utóbbiakat az iskola fenntartó jogosult elvinni. Nem tartozik az iskolai és tanulóotthoni felszereléshez az az ingóság sem, amelyet nem tanítás vagy nevelés céljára, hanem abból a célból helyeztek el az épületben, mert azt célszerűnek tartották vagy mert máshol elhelyezni nem lehetett (alkalmazottak és tanulók magántulajdonai, egyházi célokat szolgáló helyiségek berendezése, nem az iskola céljára szolgáló gyűjtemény vagy könyvtár stb.)*”

4.4. Az oktatási intézmények államosításának folyamata Romániában

Az oktatás az Ókirályság területén alapvetően más modell alapján működött, mint a később a Magyar Királyságtól az országhoz csatolt területeken. Az egységes, állami fenntartású iskolahálózat megteremtését – további formai szempontból idegen ihletésű, a korabeli romániai realitásoknak nem megfelelő reformokkal egyetemben – Alexandru Ioan Cuza fejedelemsége alatt kezdték el. Az első, 1864-ben elfogadott oktatási törvény⁹⁰ alapvetései között a kötelező és ingyenes alapfokú közoktatás megteremtése mellett ennek teljes laicizálása is helyet kapott.⁹¹ Az első világháború előtt az oktatás e szekularizált modell mentén, a Spiru Haret neve által fémjelzett későbbi reformok kíséretében fejlődött tovább. Ennek következtében a magánoktatási intézményeket legfőképp az izraelita hitközösség által létrehozott iskolák, valamint az ortodox egyház papneveldei tették ki.

Az első világháborút követő impériumváltással ez a helyzet gyökeresen megváltozott. Az oktatás terén Románia alapvetően az egyház által fenntartott iskolahálózatot örökölte meg a Magyar Királyságtól. Az ortodox és görögkatolikus egyházak – avagy

90 Legea nr. 1150/1864 asupra instrucțiunii a Principatelor-Unite-Române. Megjelent a Hivatalos Közlöny 1864. november 25-én kiadott számában.

91 *Mize sociale, tradiții și inovații în legislația învățământului românesc (studiu introductiv) = Antologia legilor învățământului din România*, Institutul de Științe ale Educației, București, 2004, 5–23, 9.

leginkább az erdélyi románság felekezetei – által fenntartott iskolák, a papnevelést célul kitűző intézmények kivételével, a két világháború közötti periódusban beolvadtak az állami iskolák sorába. Mindezzel ellentétben, a négy történelmi egyházhoz tartozó – legfőképp magyar és német nyelvű – oktatási intézmények meg kívánták őrizni függetlenségüket. Ezt azonban a kisebbségi egyházak – legfőképpen karitatív és nevelő tevékenységének – szolgálatában álló vagyon jelentős részének elvételét elrendelő,⁹² „nemzeti bosszú látszatát”⁹³ keltő 1921. évi erdélyi földreform⁹⁴ nagyban megnehezítette.

Az elődállamoktól örökölt három különböző közoktatási rendszer, valamint az ókirályságbeli alapfokú közoktatás egységes szabályozása 1924-ben született meg.⁹⁵ Ezzel párhuzamosan az állami oktatási rendszerbe nem integrált oktatási intézmények egybefogását az 1925-ben elfogadott magánoktatási törvény⁹⁶ volt hivatott biztosítani. Utóbbi jogszabály elfogadását nagyban sérelmezte a korabeli erdélyi magyar társadalom,⁹⁷ ugyanis ez egyrészt „az ősi erdélyi hitvallásos iskolákat magániskolákká fokozta le”,⁹⁸ másrészt pedig számos rendelkezésével mondott ellent a Románia által a világháború után területi nyereségek fejében aláírt kisebbségi szerződésnek.⁹⁹

Mindezen változások fontosnak bizonyultak, mivel a magánoktatási intézmények – köztük az egyházi iskolák – második világháborút követő államosítására egységesen került sor. Az oktatási intézmények átvételét a Nagy Nemzetgyűlés Elnökségének két, egymást időben közvetlenül követő rendelete írta elő. Az első – a csehszlovák megoldáshoz hasonlóan oktatási reformról szóló – jogszabály¹⁰⁰ 35. cikke elrendelte a felekezeti és magánoktatási intézmények kivétel nélküli állami iskolákká alakítását. A 36. cikk a

92 Részletekért lásd MIKÓ Imre: *Huszonkét év. Az erdélyi magyarság politikai története 1918. december 1-től 1940. augusztus 30-ig*, Stádium, Budapest, 1941, 28–38; FAZAKAS Zoltán József: *Az első világháború utáni román agrárreform mint a nemzetállam kiépítésének eszköze*, Jogtörténeti Szemle, 2023/1, 11–19, 11–17.

93 FAZAKAS: *Az első világháború utáni...*, i. m., 17.

94 Legea nr. 3610/1921 pentru Reforma agrară din Transilvania, Banat, Crișana și Maramureș. Megjelent a Hivatalos Közlöny 1921. július 30-án kiadott 93. számában.

95 Legea pentru învățământul primar al statului (școale de copii mici, școale primare, școale și cursuri de adulți, școalele și clasele speciale pentru copii debili și anormali educabili) și învățământul normal-primar. Megjelent a Hivatalos Közlöny 1924. július 26-án kiadott 161. számában.

96 Lege asupra învățământului particular. Megjelent a Hivatalos Közlöny 1925. december 22-én kiadott, 283. számában.

97 A törvény elfogadásának menetéért lásd MIKÓ: i. m., 51–52. Az elfogadás előtt Balogh Arthur kisebbségi jogász beadvánnyal fordult a Nemzetek Szövetségéhez, Mailáth Gusztáv Károly katolikus püspök pedig elrendelte, hogy „az összes erdélyi római katolikus templomban könyörögtek Istenhez, hogy hárita el azt a veszedelmet, amit a magánoktatási törvény az egyházra jelent”. *Uo.*, 52.

98 *Uo.*

99 FAZAKAS Zoltán József: *Nemzet, nemzetiség, kisebbség: A magyar és román nacionalizmus aszimmetriái 1784–1940 között*, Mádl Ferenc Összehasonlító Jogi Intézet, Budapest, 2021, 340–341.

100 Decretul nr. 175/1948 pentru reforma învățământului. Megjelent a Hivatalos Közlöny 1948. augusztus 3-án kiadott 177. számában. A rendelet tulajdonképpen az oktatás etatizálásáról szólt: egységes tankönyveket vezettek be, és kötelezővé tették az orosz nyelv oktatását. A jogszabály 25. cikkén erőteljes szovjet minta figyelhető meg: a fentiekben tárgyalt szovjet rendelethez hasonlóan az „írásstudatlanság likvidációjáról” tartalmazott előírásokat, elrendelve

tanítószemélyzet átvételéről is rendelkezett. Az államosítási folyamat akadályozásának új, dekrétum által rögzített bűncselekménye teljes vagyonek Kobzással és öttől tíz évig terjedő kényszermunkával volt büntetendő.

A második – az egyházak, gyülekezetek, közösségek vagy magánszemélyek tulajdonában lévő általános, műszaki vagy szakmai oktatási intézmények működtetését és fenntartását szolgáló javak állami tulajdonba vételéről szóló – rendelet¹⁰¹ fogantatosította és részletezte az előbbi jogszabály államosításra vonatkozó rendelkezéseit. Ezzel kapcsolatban két érdekesség figyelhető meg. Egyrészt e második, végrehajtó jogszabály az általános oktatási reformról szóló jogszabállyal azonos szinten állt a normahierarchiában. Másrészt egy, a célvagyon fogalmát meghatározó általános rendelkező rész után a rendelet tételesen felsorolta az államosítandó oktatási intézményeket. A továbbiakban a jogszabály általános, valamint konkrét felsorolást tartalmazó rendelkezései kerülnek elemzésre.

Ami az államosítást foganatosító jogszabály általános részét illeti, ez összesen négy cikkből épült fel. Az 1. a „*közoktatás megfelelő megszervezése és működtetése, valamint az oktatás bővítése és demokratizálása érdekében*” elrendelte a magánoktatási intézmények teljes ingó és ingatlan vagyonának államosítását. E rendelkezés, közösen a 2. cikk előírásaival, tulajdonképpen a célvagyon fogalmát is meghatározta, mint minden olyan ingó és ingatlan – akár résztulajdonban levő – vagyont, amelyet az iskolák, internátusok, kollégiumok vagy menzák működtetése, fenntartása vagy támogatása végett szereztek be, illetve ezt a célt szolgálta. A 3. cikk egy ígéretet tartalmazott, amelynek értelmében „*[a]zok a javak, amelyek kizárólagosan a vallási szertartások szolgálatában állnak, visszakerülnek az illető felekezethez*”. A 4. cikk minden magánoktatási intézmények szervezését és működtetését ellátó egyesületet feloszlattott, továbbá rendelkezett ezen egyesületek vagyonának átvételéről is.

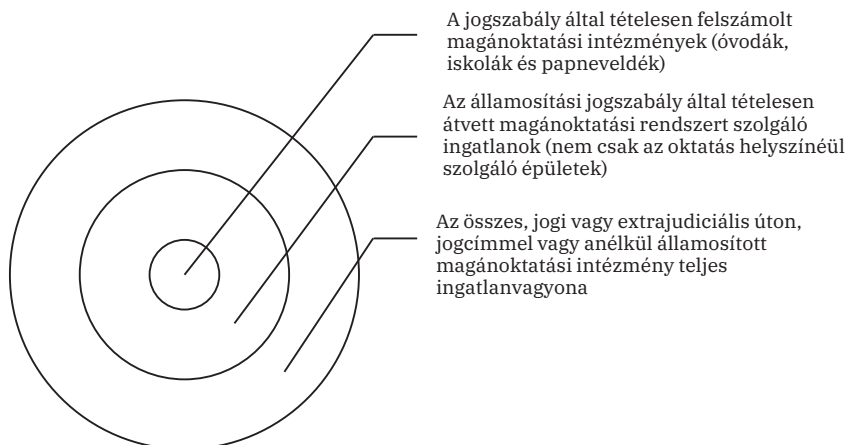
A jogszabály listaszerű, az oktatási intézmények ingatlanjait felsoroló rendelkezéseit illetően megjegyzendő, hogy aligha fedezhető fel egy, a felsorolás egészén alkalmazott egységes metodológia. Bár megyei osztásban kerültek felsorolásra az államosítandó magánoktatási intézmények ingatlanjai, megyénként eltért, hogy csupán iskolákat vagy éppen óvodákat is felsoroltak, feltüntetve vagy sem az ingatlanok pontos címét. Számos közigazgatási egységben nem nevesítették az óvodák államosítását. Csak Bukarest és Háromszék esetében van nyoma 24 felsorolt óvodának. Bizonyos – főleg erdélyi – megyékben az iskolák neve mellett az ezeket fenntartó további ingatlanok is felsorolásra kerültek. A lista összeállítója kimondottan slendrián volt az idegen nyelvű nevet viselő iskolák vagy utcák helyes leírását, valamint, az egyháztól elvett oktatási intézmények esetén az adott felekezet egységes megnevezését illetően. Néhány esetben az oktatási intézmények felsorolásába bekerült egy-egy fogadó (*local*), internátus (*internat*), bentlakás (*cămin*),

az 55 év alatti felnőtt lakosság alfabetizációját. A szovjet jogszabály hű másolására talán az adhatott okot, hogy a korabeli Romániában ugyancsak nagyfokú volt az írástudatlanság a nyugati szomszédokhoz képest. Az 1948-as népszámlálás adatai szerint a 10 évnél idősebb lakosság körében 23,1%-os volt az írástudatlanság aránya.

101 Decretul nr. 176/1948 pentru trecerea în proprietatea Statului a bunurilor bisericilor congregațiilor, comunităților sau particularilor, ce au servit pentru funcționarea și întreținerea instituțiilor de învățământ general, tehnic sau profesional. Megjelent a Hivatalos Közlöny 1948. augusztus 3-án kiadott 177. számában.

tanári lakás (*imobil pentru corpul didactic*), tanítói ház (*casa învățătorilor*), kantin (*cantină*), vendéglő (*restaurant*), árvaház (*orfelinat*), daktilográfiai intézet (*insitut dactilografic*) is. Mindezzel együtt a jogszabály egy dologban egységesnek mondható. A jogalkotó minden magánoktatási intézmény neve után odabiggyesztette az adott intézmény teljes vagyónának államosítását (*cu întreaga avere, conform inventarului jurnal*) elrendelő frázist.

A rendelet több mint 1535 oktatási intézményt: iskolát (*scoală, liceu, gimnasiu, colegiu*), óvodát (*grădiniță*), illetve papnevelő intézetet (*seminariu, academie teologică*) államosított tételesen. Az összes államosított ingatlan száma azonban ennél jóval nagyobb. Az oktatási intézményekhez hozzáadódtak egyrészt az előbbieken felsorolt, külön listaelemeket képező nem oktatási intézmények. Másrészt pedig jelentős volt azon iskolákhoz tartozó, ezeknek fenntartását szolgáló további ingatlanok száma, amelyek az iskolák neve mellett egyes megyékben taxatív megjelentek, míg más megyékben nem kerültek felsorolásra.

1. ábra. Az államosított magánoktatást szolgáló ingatlanok logikai eloszlása és kapcsolata a név szerint felszámolt intézményekkel (forrás: a szerző által kigondolt részhalmazok a Nagy Nemzetgyűlés Elnöksége által meghozott 1948. évi 176. rendelet alapján)

A felsorolt 1535 oktatási intézményt, beazonosítható előző tulajdonosából, valamint ismert területi elhelyezkedéséből kiindulva, a 3. és 4. táblázat foglalja össze.

Mint látható, az államosított oktatási intézmények túlnyomó többsége (körülbelül 85%-a) a frissen Romániához került – főképp Magyarországtól elcsatolt – területekről való. Megfigyelhető továbbá az is, hogy az általuk fenntartott oktatási rendszer felszámolása legsúlyosabban a kisebbségi egyházakat érintette.

Mivel Románia területén a felekezeti és etnikai hovatartozás nagymértékben fedi egymást, megállapítható, hogy az államosítás legnagyobb vesztesei a romániai etnikai kisebbségek voltak. Ezt szemlélteti többek között az a tény is, hogy az államosítási törvényrendelet által felsorolt körülbelül 266 római katolikus egyházhoz tartozó iskolából csupán 15 található a Kárpátok túlsó oldalán.

3. táblázat. *A tételesen államosított magánoktatási intézmények Románia régióihoz és lakosságához viszonyított eloszlása (forrás: a szerző saját számítása a Nagy Nemzetgyűlés Elnöksége által meghozott 1948. évi 176. rendelet alapján)*

	Megyék száma az államosítás pillanatában	Államosított oktatási intézmények száma	Lakosság az 1948. január 25-i népszámlálás szerint
Bukarest	–	89	1 025 180
Havasalföld (Bukarest kivételével) és Dobruzsza	19	79	6 106 615
Moldva	15	66	3 005 814
Erdély, Partium és Bánság	24	1301	5 735 015
Összesen	58 (nem számoltva Bukarestet)	1535	15 872 624

4. táblázat. *Az államosított magánoktatási intézmények száma a beazonosítható tulajdonos szerint (forrás: a szerző saját számítása a Nagy Nemzetgyűlés Elnöksége által meghozott 1948. évi 176. rendelet alapján)¹⁰²*

Az oktatási intézmény beazonosítható tulajdonosa (felekezet/püspökség és alapítványaik)	Államosított oktatási intézmények száma
Ortodox egyház	≈30
Görögkatolikus egyház ¹⁰³	34
Református egyház	380
Római katolikus egyház	266
Unitárius egyház	6
Evangelikus egyház	208
Zsidó közösség	110
Muzulmán közösség	3
Jogszabály által nem nevesített tulaj	≈498

102 Vincze Gábor kizárólag a magyar egyházakra hivatkozva egy részben eltérő statisztikát közöl. Számítása szerint „[a] három római katolikus egyházmegyének összesen 468; a két református egyházkerületnek 531; az unitárius egyháznak 34; a magyar evangélikus egyháznak 8 oktatási intézményét államosították”. VINCZE GÁBOR: *Illúziók és csalódások: fejezetek a romániai magyarság második világháború utáni történetéből*, Státus, Csíkszereda, 1999, 196. Ugyan a szerző előtt nem vált ismertté, hogy Vincze Gábor mire alapozta számítását, könnyen elképzelhető, hogy az államosított oktatási intézmények összessége valóban jóval nagyobb volt a táblázatban ismertetett számoknál. Tekintettel arra, hogy az államosítás nem fogható fel jogtiszta folyamatként, a listáról esetlegesen lemaradt intézmények átvétele tulajdonképpen bármilyen formális jogalap nélkül megtörténhetett.

103 A görögkatolikus egyházat még az iskolák államosításának évében – pontosan 30 évvel a gyulafehérvári román nagygyűlés után, amely során ezen egyház papjai oly fontos szerepet játszottak – felszámolta egy oktatásügyi miniszteri rendelet, erőszakkal beolvasztva maradványait a román ortodox egyházba. Decretul nr. 358/1948 pentru stabilirea situației de drept a fostului cult greco-catolic. Megjelent a Hivatalos Lap 1948. december 2-án kiadott 281. számában. A folyamat korábbi szovjet minta alapján ment végbe. Nyikita Hruscsov 1946 során még az Ukrán Szovjet Szocialista Köztársaság miniszterelnökeként, Sztálin parancsára tiltotta be az ukrainai görögkatolikus egyházat. 1950-ben megtörtént az unitusok felszámolása Szlovákiában.

A kisebbségi ingatlanok felülreprezentáltságának magyarázata abban keresendő, hogy a két világháború között a kisebbségi nyelven folyó oktatás a kisebbségek egyetlen, relatív autonómiával rendelkező intézményeihez, az egyházakhoz volt kiszervezve.¹⁰⁴ Ez Erdélyben tulajdonképpen megfelelt az első világháború előtti gyakorlatnak is, azzal a különbséggel, hogy a háború után az ortodox és görögkatolikus egyházhoz tartozó felekezeti iskolák fenntartásának terhét a román állam magára vállalta. Így mintegy 2786, eredetileg ortodox és görögkatolikus iskola vált államivá.¹⁰⁵ A kisebbségi tankötelesek egy része ebben az időszakban román tannyelvű iskolába kényszerült. Az 1930-as évek közepére „a magyar kisebbség gyermekeinek 26%-a részesült magyar felekezeti oktatásban, alig 5,4%-a járt állami oktatási intézmény magyar tagozatára, míg 42%-uk valamely román iskolában folytatta tanulmányait”.¹⁰⁶

A kettős, nemzetiségi-egyházi iskolarendszer tényén a második világháború sem változtatott jelentősen. Például „az 1947/48-as tanévben az összes magyar tannyelvű elemi iskolák diákjainak 45 százaléka; a főgimnáziumok tanulóinak 75 százaléka; a tanító és óvónő képzők tanulóinak pedig 56 százaléka járt az egyházak, vagy különböző rendek tulajdonában lévő intézménybe”.¹⁰⁷ Az erdélyi történelmi magyar egyházak – 1948 tavaszán már tudható – iskolaállamosítási szándékot övező hozzáállása nagyban megegyezett a magyarországi társaik reakcióival. Míg a római katolikus egyház aktívan ellenezte e terveket, a protestáns egyházak kényszeredetten ismerték el az állam jogát az oktatási intézmények átvételére. A református egyházvezetés azt remélte, hogy „lojálisabb hozzáállásért” – a másfél hónappal korábban történt magyarországi iskolaállamosításokhoz hasonlóan – a felekezet megtarthatja ellenőrzését öt általa tetszőlegesen választott, kiemelt jelentőségű kollégiumban.¹⁰⁸ Az államosítási rendeletek elfogadása után ez a remény értelemszerűen teljesen szertefoszlott.

Az államosítás ugyanakkor nem járt magától értetődően együtt a kisebbségi nyelven folyó oktatás megszüntetésével. A romániai szovjet típusú diktatúra első évtizedét meghatározó „lenini-sztálini nemzetiségi politika” eredményeként a magyar nyelven oktató elemi iskolák száma például növekedésnek indult. Ezzel egyidejűleg a magyarul oktató középiskolák száma azonban jelentősen lecsökkent.¹⁰⁹

104 Ami az állami és községi iskolahálózatot illeti, az első világháború után ez a magyarosítási politika eszközéből a romániai erőszakos asszimilációs törekvések eszközévé vált. A kisebbségi szerződés elméleti szinten ugyan garantálta a kisebbségi nyelven történő oktatást egy bizonyos – a kisebbséghez tartozó tankötelesek által elért – százalék esetén, ez a rendelkezés illuzórikussá vált. Az államilag fenntartott, kisebbségi nyelven tanító iskolák száma évről évre csökkent. VINCZE: *i. m.*, 187. Míg „a közoktatásügyi minisztérium 1933. évi kimutatása 4295 iskola közül 427 magyar állami iskolát és tagozatot tüntet fel”, „[a]z 1936/37. tanév végén már csak 17 magyar tannyelvű és 27 magyar tagozattal rendelkező állami elemi iskolában, összesen 44 iskolában tanították a magyar anyanyelvű tanköteleseket.” MIKÓ: *i. m.*, 162–163.

105 *Uo.*, 161.

106 FAZAKAS: *Nemzet, nemzetiség, kisebbség...*, *i. m.*, 341.

107 VINCZE: *i. m.*, 196.

108 *Uo.*, 310.

109 *Uo.*, 200.

Ami a papnevelést illeti, az 1948. augusztus 4-én – közvetlenül az oktatási intézmények államosítását követően – kiadott kultusztörvény¹¹⁰ minden elismert egyházra nézve elrendelte egy papnevelő intézet felállítását. Ennélfogva az oktatás e formája is állam által biztosított ingatlanokban valósult meg. Helyszínül tulajdonképpen a korábban is papnevelés célját szolgáló épületek töredékét nevezték ki: mind a római katolikus, mind a magyar protestáns egyházak együttes, teológiai oktatási célú használatára¹¹¹ egyetlen épületet biztosítottak.

5. Zárógondolatok

Az államosítás *par excellence* XX. századi jogi fogalom. Az októberi forradalom során és azt követően kialakult szovjet gyakorlatban eredetileg csupán a termelőeszközök kerülhettek államosításra. Az államosítás módszereinek, valamint eredményeinek más, ugyancsak bizonyos javak *de facto* állami tulajdonba vételét célzó kényszerintézkedésekhez – mint például az egyházi oktatási intézmények felszámolása – való hasonlósága kitégította az államosítás fogalmának értelmét az utóbbi jelenségekre is. Ma a pusztán jogi szempontból vizsgált államosítás úgy is felfogható, mint a kisajátítás azon, az egész társadalmi és gazdasági rendet érintő illegális formája, amely az elkobzott javak természetétől függetlenül előzetes kártalanítás nélkül, hamis közérdekre való hivatkozással történt meg.

Ami az egyházi oktatási intézmények – mai szemmel nézve ugyancsak államosításként leírható – formális szempontból sem teljesen jogtisztá elkobzásának folyamatát illeti, három fő motiváció szűrhető le a szovjet típusú rendszerek ismertetett gyakorlatából. Elsősorban, a maga kizárólagosságát hirdető kommunista ideológia nem tűrhette meg egy, a magáéval konkurens világnézet és ezt hirdető intézményrendszer létezését. Másodsorban, az egyházak olyan konzervatív intézmények, amelyek a mindenkori *status quo* fenntartásában érdekeltek, így akadályként jelentek meg a nagyfokú társadalmi kísérlet kiépítésében. Harmadrészt, az oktatás etatizálása és központi irányítás alatti koncentrációja lehetővé tette a fiatalság kommunista indoktrinációját, elindítva ezáltal a „klerikális reakcióval” való leszámolást.

A Szovjetunióban a forradalom alatt gyakorlatba ültetett általános szekularizációs politika radikális módon, teljes vagyonekobbzással kívánta leválasztani az egyházat az államról és az oktatásról. E gyakorlat átültetése a második világháború után szovjet érdekszférába került országokba a maga teljességében nem történt meg. Bár az egyházellenes intézkedések a szovjet forradalmi rendeletek mintáját vették alapul, sokkal inkább tükrözték a második világháború utáni, az ortodox egyházak tekintetében toleránsabb szovjet

110 Decretul nr. 177/1948 pentru regimul general al cultelor religioase. Megjelent a Hivatalos Közlöny 1948. augusztus 4-én kiadott 178. számában. Gyakorlatilag e rendelet számolta fel az egyházak megmaradt autonómiáját. Rendelkezései között találjuk a római katolikus püspökségek számát csökkentetését, valamint annak szükségességét, hogy a hatalom is megerősítse és elismerje a megválasztott egyházi vezetőket. VINCZE: *i. m.*, 310.

111 *Uo.*, 197.

egyházpolitikát. Keményebb fellépés a római fennhatóságú – római, illetve görögkatolikus – egyházak ellen volt tapasztalható. Ebből kifolyólag, Kelet-Közép-Európában leginkább az egyházak társadalmi szerepének csökkentését célzó intézkedések kerültek meghozatalra bizonyos, a berendezkedő rezsimeknek kulcsfontosságú területeken. Csehszlovákiában és Romániában az egyház által fenntartott oktatási rendszer államosítását azon átmeneti alkotmányok vetítették előre, amelyek a nemzeti jogrendszerek szovjet minta alapján történő átglyúrásának – legitimációs – céljával kerültek elfogadásra. Az iskolák és óvodák államosítása mindhárom országban a teljes kommunista hatalomátvétel után, 1948 nyarán történt meg. Ebből is látszik, hogy ez a feladat előkelő helyen szerepelt a Moszkvából irányított proletárdiktatúra kiépítésének forgatókönyvében.

Az első világháborút lezáró békeegyezmények után a Kárpát-medencében létrejövő utódállamoknak rendezniük kellett a közoktatásban mindaddig kitüntetett szerepet játszó egyházak helyzetét. Míg Romániában részlegesen megtörtént a román egyházak által fenntartott iskolák betagozódása az állami oktatási rendszerbe, a kisebbségi egyházak nem kívántak lemondani az őket e téren megillető autonómiáról. A második világháború végéig Magyarországon és Csehszlovákia szlovák országrészén a korábban is fennálló oktatási minta maradt a meghatározó. A három állambeli egyházi oktatást 1948-ban végérvényesen felszámoló jogszabályok valamennyire skálaszerűen tükrözik az egyházak közoktatás terén betöltött szerepét. Az alábbi táblázat az államok között fennálló különbségek szemléltetésére hivatott.

5. táblázat. *Az 1948-ban államosított egyházi intézmények körülbelüli száma Csehszlovákiában, Magyarországon és Romániában (forrás: a szerző saját számítása az előzőekben ismertetett források alapján)*

Ország	Az 1948-ban államosított egyházi oktatási intézmények körülbelüli száma
Csehszlovákia	≈130
Magyarország	≈6505
Románia	≈1037

Csehszlovákiában 1948-ban azért történhetett meg az egyházi oktatás csupán implicit – egy oktatási reformtörvény rendelkezéseinek keretén belül történő – beszántása, mivel egyházi kézben addigra csak a cseh országrészben – itt is csupán elenyésző számban – maradtak iskolák. A szlovákiai országrészben már 1945-ben elkezdtek felszámolni az egyébként többségben lévő egyházi oktatási intézményeket, így ezek állami átvételére hamarabb sor került. Ezzel ellentétben, Magyarországon közvetlenül a szovjet típusú diktatúra berendezkedése előtt is az egyházak tartották fenn az iskolák több mint felét. Ekképpen volt szükség egy kimondottan az egyházi oktatás államosítását foganatosító jogszabály elfogadására. Romániában – Csehszlovákia és Magyarország példájához viszonyítva – egy köztes jogszabályi megoldás született. Míg a magánoktatás államosítását általánosan kimondó, az oktatást kommunista ideológia mentén átalakító jogszabály nagyban hasonlított a csehszlovák szabályozáshoz, a törvényt végrehajtó rendelet már inkább a magyar jogszabályi megoldásra hajazott. Utóbbi elfogadását legfőképp az indokolta, hogy az államosítást megelőzően Erdély kisebbségi egyházainak sikerült valamelyest

megtartani és gyakorolni a kisebbségi etnikumú fiatalok nevelésének feladatkörét. Mégis a romániai jogalkotó által elfogadott államosítási rendelet két oknál fogva sajátos. Egyrészt a végrehajtó jogszabály az általános oktatási reformról szóló jogszabállyal azonos szinten állt a jogforrási hierarchiában. Másrészt a rendelet listászerűen felsorolta az ország államosítandó, korábban a magánoktatás szolgálatában álló ingatlanait.

A romániai oktatás államosításának legtöbb kárát egyértelműen a kisebbségek szenvedték el. A diktatúra kezdeti éveinek gazdasági sikertelensége az általános jólét ígérő rezsim válságát hozta magával. Mindez a szovjet csapatok Romániából történő kivonásával (1958) társulva vezetett ahhoz a paradoxonszerű ideológiai váltáshoz, amely előidézte a romániai nacionalkommunizmus megszületését. Az újonnan felfedezett nacionalizmussal kitöltött, fokozatosan erősödő legitimitációigény egy sovinszta fordulatot eredményezett. Ez a második világháború előtti – erőszakos asszimiláció eszközével történő – nemzetépítési törekvések valamennyire organikus folytatásává vált. A kisebbségi oktatás monopóliumával újonnan rendelkező állampárt a kisebbségi nyelveken történő oktatás fokozatos elsovvasztását, majd teljes felszámolását tűzte ki célul.

A vizsgált államok papnevelést ellátó intézményei is különböző eljárásoknak voltak alávetve. Míg Csehszlovákiában és Magyarországon a jogalkotó az egyházak kezében hagyta ezeket, Romániában a papnevelő intézetek is államosításra kerülnek. Jó esetben adott volt egyházanként egy-egy papnevelde létesítésének lehetősége. Az egyházak központi ellenőrzés alá vonásának ezen aktusa formálisan is megszüntette az előző papneveldek és az újabb, azonos célt szolgáló intézmények közötti jogfolytonosságot.

Kelet-Közép-Európa szovjet érdekszférába került összes államában megtörtént az egyházi oktatási intézmények, különböző alapítványok és szerzetesrendek – tulajdonképpen szinte a teljes egyházi vagyon – felszámolása és államosítása. A korban kétség sem férhetett ahhoz, hogy az államosított iskolák és óvodák pontosan melyik felekezettől is lettek elvéve. A rendszerváltásokat követően több államban megkezdődött az egyházak bizonyos formában történő, részleges kártalanítása. E folyamat Romániában a régió országaihoz képest valamelyest megkésve, azonban az egyházaknak igencsak kedvező – jelenleg is hatályos – reprivatizációs szabályozás formájában fogantatosult.¹¹² Mindezzel együtt, a visszaszolgáltatási folyamat közelmúltbeli tapasztalatai¹¹³ arra engednek következtetni, hogy az egyházak csupán akkor számítottak megfelelő jogalanyoknak, amikor ezek vagyonának elkobzásáról volt szó.

Irodalomjegyzék

1. BALOGH Margit, KNAUSZ Imre: *Az iskolák államosítása 1948-ban*, Párttörténeti Közlemények, 1988/2, 40–83.
2. Nikolai BUKHARIN, Yevgeni PREOBRAZHENSKY: *The ABC of Communism*, Communist Party of Great Britain, 1922 [1920].

112 Ennek történetéről, valamint jelenlegi formájáról lásd MARKÓ Attila: *Az egyházi ingatlan-visszaszolgáltatás gyakorlata Romániában 1997–2016*, Forum Iuris Könyvkiadó, Kolozsvár, 2021.

113 Lásd példaként VERESS Emőd: *Vázlatos megjegyzések a romániai egyházi ingatlanrendezésről, különös tekintettel a Székely Mikó Kollégium ügyére*, Pro Minoritate, 2020/2, 76–94.

3. Nikolai BUKHARIN: *Church and School in the Soviet Republic* [1919], <https://www.marxists.org/archive/bukharin/works/1919/churchandschool.htm> (letöltés ideje: 2025. 03. 25.)
4. Petra CHALUPOVÁ: *Katolická církev v českých zemích v letech 1945-1948 Brněnská diecéze – církevní školství a činnost církve pro mládež (magisterská diplomová práce)*, Masarykova univerzita Filozofická fakulta Historický ústav, Brno, 2008.
5. Radim CIGÁNEK: *Politický zápas o jednotnou státní školu 1945-1949*, Karolinum, Praha, 2009.
6. ENGELS Frigyes: *A munkásosztály helyzete Angliában [1845] = Karl Marx és Friedrich Engels művei, II, 1844–1846*, Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1958, 211–474.
7. ENGELS Frigyes: *Engels Max Oppenheimhoz Drezdába [1891] = Karl Marx, Friedrich Engels művei, 38. kötet. Levelek 1891–1892*, Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1977, 59–61.
8. FAZAKAS Zoltán József: *A Vastörvény: a román nemzetállam mint alkotmányos értékválasztás, annak továbbélése a román totális államokban és a nemzeti kisebbségek*, Forum Iuris, Kolozsvár, 2024.
9. FAZAKAS Zoltán József: *Az első világháború utáni román agrárreform mint a nemzetállam kiépítésének eszköze*, Jogtörténeti Szemle, 2023/1, 11–19.
10. FAZAKAS Zoltán József: *Nemzet, nemzetiség, kisebbség: A magyar és román nacionalizmus aszimmetriái 1784–1940 között*, Mádl Ferenc Összehasonlító Jogi Intézet, Budapest, 2021.
11. Tibor FEDOR: *Settlement of Ownership of the Former Real Properties of Churches in Hungary = Religion and Public Authority in European Union Countries Conference Proceedings*, szerk. Jakub KŘÍŽ, Ministry of Culture of the Czech Republic, Praha, 2009, 45–55.
12. James Ramon FELAK: *After Hitler, Before Stalin: Catholics, Communists, and Democrats in Slovakia, 1945–1948*, University of Pittsburgh Press, Pittsburgh, 2009.
13. Paul FROESE: *The plot to kill God: findings from the Soviet experiment in secularization*, University of California Press, Berkeley, 2008.
14. Yoram GORLIZKI: *Communism and the Law = The Oxford Handbook of European Legal History*, szerk. Heikki PIHLAJAMÄKI, Markus D. DUBBER, Mark GODFREY, Oxford University Press, Oxford, 1096–1115.
15. Reiner GROTE: *The Mexican Constitution of 1917: An Early Example of a Transformative Constitutionalism? = México y la constitución de 1917. Influencia extranjera y trascendencia internacional (derecho comparado)*, szerk. Héctor FIX-ZAMUDIO, Eduardo FERRER MAC-GREGOR, Secretaría de Cultura–INEHRM–Senado de la República–Universidad Nacional Autónoma de México, Ciudad de México, 2017, 615–644.
16. Tomáš HAVLÍČEK, Martina HUPKOVÁ, Daniel REEVES: *Secularization and Church Property: The Case of Czechia = The Changing World Religion Map. Sacred Places, Identities, Practices and Politics*, szerk. Stanley D. BRUNN, Springer, Dordrecht–Heidelberg–London–New York, 2015, 2181–2200.
17. HORVÁTH Attila: *A szovjet típusú átalakulás hatása a polgári jogra az 1959. évi IV. törvényig = Magyar jogtörténet*, szerk. MEZEY Barna, Osiris, Budapest, 2007.
18. HORVÁTH Attila: *A szovjet típusú diktatúra alkotmány- és jogtörténete Magyarországon*, Ludovika Egyetemi Kiadó, Budapest, 2024.
19. Pavel Nikolajevich IGNATIEV: *Education = Russia U.S.S.R.: A Complete Handbook*, szerk. P. MALEVSKY-MALEVITCH, William Farquhar PAYSON, New York, 1933, 651–676.
20. Petr JÁGER: *Svoboda vyznání a právní poměry církví a náboženských společností v letech 1948-1989 = Komunistické právo v Československu. Kapitoly z dějin bezpráví*, szerk. Michal BOBEK, Pavel MOLEK, Vojtěch ŠÍMÍČEK, Mezinárodní politologický ústav, Brno, 2009, 769–810.

21. KATONA András: *Az iskolai felügyelet története Magyarországon II. (1935-től a rendszerváltoztatásig)*, Történelemtanítás, 2016/1–2, https://real.mtak.hu/208972/1/07_01_04_Katona.pdf (letöltés ideje: 2025. 03. 25.)
22. KELEMEN Elemér: *Az államosítás oktatástörténeti előzményei Magyarországon*, Neveléstörténet, 2008/3–4, 80–90.
23. Konstantin KATZAROV: *Theory of nationalisation*, Martinus Nijhoff, Hague, 1964.
24. Dmitry KLEPININ: *Religion = Russia U.S.S.R.: A Complete Handbook*, szerk. P. MALEVSKY-MALEVITCH, William Farquhar PAYSON, New York, 1933, 627–650.
25. Blanka KUDLÁČOVÁ: *Education as a Political Tool of the Communist Regime in Slovakia*, Pamięć i Sprawiedliwość, 2023/2, 59–78.
26. Blanka KUDLACOVA: *National character of the Educational Reform Movement in Slovakia in the interwar period*, History of Education and Children’s Literature, 2015/1, 317–337.
27. LÁSZLÓ T. László: *Egyház és Állam Magyarországon 1919–1945*, Szent István Társulat, Budapest, 2004, 107–124.
28. David D. SCANLON et. al.: *Education. Revolutionary patterns of education. Russia: from tsarism to communism = Encyclopedia Britannica*, <https://www.britannica.com/topic/education/Revolutionary-patterns-of-education> (letöltés ideje: 2025. 03. 25.)
29. Anderson LEAH SEPPANEN: *Render Unto God What is God’s: How Religious Actors Achieved Church Property Restitution in the Czech and Slovak Republics = American Political Science Association 2013 Annual Meeting paper*, 2013, https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=2300840# (letöltés ideje: 2025. 03. 25.)
30. Vladimir Iljics LENIN: *A munkáspárt és a vallás [1909] = Marx/Engels/Lenin a vallásról*, Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1975, 422–434.
31. Vladimir Iljics LENIN: *Speech To Propagandists On Their Way To The Provinces*, [1918], <https://www.marxists.org/archive/lenin/works/1918/jan/23.htm> (letöltés ideje: 2025. 03. 25.)
32. Vladimir Iljics LENIN: *Szocializmus és vallás [1905] = Marx/Engels/Lenin a vallásról*, Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1975, 405–410.
33. MARKÓ Attila: *Az egyházi ingatlan-visszaszolgáltatás gyakorlata Romániában 1997–2016*, Forum Iuris Könyvkiadó, Kolozsvár, 2021.
34. MARX Károly, ENGELS Frigyes: *Kommunista kiáltvány. Nemes Dezső bevezető tanulmányával*, Szakszervezeti Tanács „Munka” Könyv- és Lapkiadó, Budapest, 1948 [1848].
35. MARX Károly: *A hégeli jogfilozófia kritikájához. Bevezetés [1843–1844] = Marx/Engels/Lenin a vallásról*, Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1975, 41–58.
36. MARX Károly: *A tőke. A politikai gazdaságtan bírálata*, Szikra Kiadás, Budapest, 1955 [1867].
37. MARX Károly: *Gazdasági-filozófiai kéziratok 1844-ből [1844] = Marx/Engels/Lenin a vallásról*, Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1975, 59–67.
38. MIKÓ Imre: *Huszonkét év. Az erdélyi magyarság politikai története 1918. december 1-től 1940. augusztus 30-ig*, Stádium, Budapest, 1941.
39. *Mize sociale, tradiții și inovații în legislația învățământului românesc (studiu introductiv) = Antologia legilor învățământului din România*, Institutul de Științe ale Educației, București, 2004, 5–23.
40. *Origin and history of nationalization*, Etymology Online. Elérhető: <https://www.etymonline.com/word/nationalization> (letöltés ideje: 2025. 03. 25.)
41. Owen V. JOHNSON: *Slovakia, 1918-1938: education and the making of a nation (East European Monographs)*, Columbia University Press, New York, 1985.

42. PORNÓI Imre: *1948 – Az iskolák államosítása = Szakmódszertani és más emberközpontú tanulmányok*, szerk. KARLOVITZ János Tibor, TORGYIK Judit, International Research Institute sro, Komárno, 2019, 461–468.
43. RAFFAY Ferenc: *A tulajdonos érdekeinek megvédése a kisajátításnál*, A Jog, 1899/34, 247–248.
44. RAPALI Vivien Regina: *Az egyházi iskolák államosítása = Kronológia: A rendszerváltás mérföldkövei*, Rendszerváltás Történetét Kutató Intézet és Levéltár, <https://kronologia-archivum.retorki.hu/kronologia/az-egyhazi-iskolak-allamositasa> (letöltés ideje: 2025. 03. 25.)
45. VERESS Emőd: *Az 1928. évi Magánjogi törvényjavaslatról = Az 1928. évi Magánjogi törvényjavaslat*, Forum Iuris, Kolozsvár, 2019, 23–32.
46. VERESS Emőd: *Fejezetek a magyar magánjogi kodifikáció történetéből: európai kitekintéssel*, Forum Iuris, Kolozsvár, 2022.
47. VERESS Emőd: *Private Law Codifications in East Central Europe = Lectures on East Central European Legal History (Second, Enlarged Edition)*, szerk. SÁRY Pál, Central European Academic Publishing, Miskolc–Budapest, 2023, 193–233.
48. Emőd VERESS: *Soviet-type Nationalization in East Central Europe = Lectures on East Central European Legal History (Second, Enlarged Edition)*, szerk. Pál SÁRY, Central European Academic Publishing, Miskolc–Budapest, 2023, 281–310.
49. VERESS Emőd: *Vázlatos megjegyzések a romániai egyházi ingatlanrendezésről, különös tekintettel a Székely Mikó Kollégium ügyére*, Pro Minoritate, 2020/2, 76–94.
50. VINCZE Gábor: *Illúziók és csalódások: fejezetek a romániai magyarság második világháború utáni történetéből*, Státus, Csíkszereda, 1999.
51. Lucy L. W. WILSON: *The New Schools of New Russia*, Vanguard Press, New York, 1928.
52. *XI. Piusz pápa „Divini illius magistri” kezdetű apostoli körlevele az ifjúság keresztény neveléséről*, Kapisztrán Szent János Kiadó, Budapest, 2017 [1929], http://cdn3.kapisztrankiado.hu/letoltesek/kiadvanyok/1929_Divini_Illius_Magistri.pdf (letöltés ideje: 2025. 03. 25.).